યુવા ઉપનિષદ્ પબ્લિકેશન

1ST COLOUR EDITION

Geography of India

ભારતની ભૂગોળ

- સામાન્ય ભૂગોળ
- આર્થિક ભૂગોળ
- સામાજિક ભૂગોળ

કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પ્રાથમિક તથા મુખ્ય પરીક્ષા માટે ઉપયોગી

YUVA UPNISHAD
PUBLICATION

સંપાદક
અજય પટેલ, સંજય પાઘડાળ
ધવલ રૂપાપરા, ભીખા સમેસા

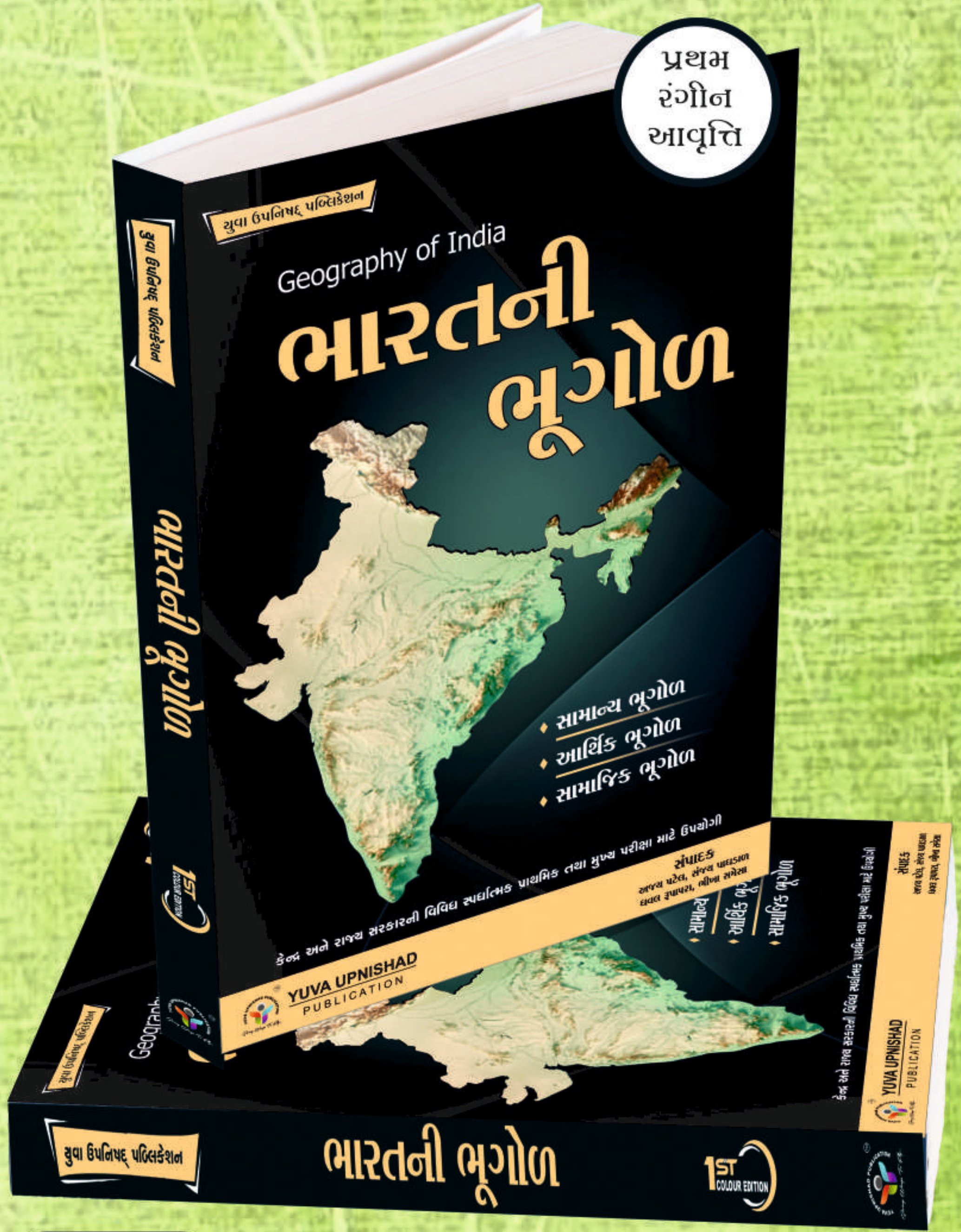

Pg : 665

ભારતની ભૂગોળ

પુસ્તકની વિશેષતાઓ

- 140 થી વધુ રંગીન નકશા તથા ચાર્ટ
- 200 થી વધુ ટેબલ
- ભૂગોળને લગતા વર્તમાન પ્રવાહનો સમાવેશ
- GPSC ની પ્રાથમિક તથા મુખ્ય પરીક્ષાના સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમનો સમાવેશ
- વર્ગ–3 / પ્રાથમિક પરીક્ષાને ધ્યાનમાં રાખી Factual માહિતીનો સમાવેશ
- મુખ્ય પરીક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને વિસ્તૃત વર્ણન
- મુખ્ય પરીક્ષામાં અવાર નવાર પૂછાતા સમસામાયિક મુદ્દાઓનું અલગથી પ્રકરણ
- પ્રકરણના અંતે અગાઉની પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો તથા મહાવરા માટેના પ્રશ્નોનો સમાવેશ
- NCERT, GCERT, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, વિવિધ મંત્રાલયોના વાર્ષિક રીપોર્ટ અને અન્ય સંદર્ભ ગ્રંથો આધારિત પુસ્તક

YUVA UPNISHAD
PUBLICATION

2nd Floor, Ankur Shopping Center, Near Gujarat Gas Circle,
Adajan, Surat. Mo: 99094 49289

Follow us on : / Yuva Upnishad Foundation

ADAJAN	UDHNA	NAVSARI	VALSAD	VYARA	GODHRA	JUNAGADH
99094 39795	99046 34498	90994 42310	99094 39971	74348 39380	74054 97591	88662 51051

પ્રાથમિક પરિક્ષાનો અભ્યાસક્રમ

(ખ) ભૂગોળ :

1. સામાન્ય ભૂગોળ : સૂર્યમંડળના ભાગરૂપ પૃથ્વી, પૃથ્વીની ગતિ, સમય અને ઋતુની વિભાવના, પૃથ્વીની આંતરિક સંરચના, મુખ્ય ભૂમિસ્વરૂપો અને તેની લાક્ષણિકતાઓ, વાતાવરણની સંરચના અને સંઘટન, આબોહવાના તત્વો અને પરિબળો, વાયુ સમુચ્ચય અને વાતાગ્ર, વાતાવરણીય વિક્ષોભ, આબોહવાકીય બદલાવ, મહાસાગરો : ભૌતિક, રાસાયણીક, જૈવિક લાક્ષણિકતાઓ, જલીય આપત્તિઓ, દરિયાઈ અને ખંડીય સંસાધનો
2. ભૌતિક ભૂગોળ : ભારત, ગુજરાત અને વિશ્વના સંદર્ભમાં : મુખ્ય પ્રાકૃતિક વિભાગો, ભૂકંપ અને ભૂસ્ખલન, કુદરતી અપવાહ, મૌસમી આબોહવાના પ્રદેશો, વાતાવરણીય વિક્ષોભ, ચક્રવાત, કુદરતી વનસ્પતિ : રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન અને અભ્યારણો, જમીનના મુખ્ય પ્રકારો, ખડકો અને ખનીજો
3. સામાજિક ભૂગોળ : ભારત, ગુજરાત અને વિશ્વના સંદર્ભમાં : વસ્તીનું વિતરણ, વસ્તી ઘનતા, વસ્તી વૃદ્ધિ, સ્ત્રી પુરૂષ પ્રમાણ સાક્ષરતા, વ્યાવસાયિક સંરચના, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ વસ્તી, નૃજાતિ સમૂહ, ભાષકીય સમૂહ, ગ્રામીણ–શહેરી ઘટકો, શહેરીકરણ અને સ્થળાંતર, મહાનગરીય પ્રદેશો
4. આર્થિક ભૂગોળ : અર્થતંત્રના મુખ્ય વિભાગો, કૃષિ, ઉદ્યોગ, સેવાઓ, તેમની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ. પાયાના ઉદ્યોગો–કૃષિ, ખનિજ, જંગલ, ઈંધણ (બળતણ) અને માનવશ્રમ **આધારિત ઉદ્યોગો, પરિવહન અને વેપાર, પદ્ધતિઓ અને સમસ્યાઓ**

મુખ્ય પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ

(ગ) ભૂગોળ :

1. ભૌતિક લાક્ષણિકતાઓ અને સંશોધન : ગુજરાત અને ભારતના સંદર્ભમાં : મુખ્ય ભૂમિસ્વરૂપો – આબોહવા, જમીન, નદીઓ, વનસ્પતિ, મુખ્ય સંશાધનો : ભૂમિ, જમીન, ખડકો, ખનીજો, જળ અને વનસ્પતિ સંશાધન
2. આર્થિક પ્રવૃતિઓ : પ્રાથમિક પ્રવૃતિઓ– ખેત, પશુપાલન, વન્ય, મત્સ્ય, ખાણ અને ખનિજ, દ્વિતીય પ્રવૃત્તિઓ–ગૃહઉદ્યોગો, વિનિર્માણ ઉદ્યોગો, તૃતિય પ્રવૃતિઓ–વ્યાપાર, વાણિજ્ય, પરિવહન, સંચાર, સંગ્રહણ, અન્ય સેવાઓ, ચતુર્થ પ્રવૃત્તિઓ–આર્થિક પ્રવૃત્તિના સ્થાનીકરણનાં પરીબળો, મુદ્દાઓ અને સમસ્યાઓ
3. સામાજિક અને વસ્તીવિષયક : વસ્તીવિતરણ, ઘનતા, વયઃજાતિસંઘટન, ગ્રમીણ–શહેરી સંઘટન, અનુસૂચિત જાતિઓ–અનુસૂચિત જનજાતિ સંઘટન, ધાર્મિક, ભાષાકીય, સાક્ષરતા અને શિક્ષણની લાક્ષણીકતાઓ, સ્થળાંતર, શહેરીકરણ, વસ્તી નીતિ અને સમસ્યાઓ

DEMO COPY

પ્રાથમિક પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ

ટોપિક	અભ્યાસક્રમ	સંદર્ભ પ્રકરણ
ભૌતિક ભૂગોળ	ભારત : મુખ્ય પ્રાકૃતિક વિભાગો	Ch. -1, 2
	કુદરતી અપવાહ	Ch. -3
	મૌસમી આબોહવાના પ્રદેશો	Ch. -6
	કુદરતી વનસ્પતિ : રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન અને અભ્યારણો	Ch. -7
	જમીનના મુખ્ય પ્રકારો	Ch. -5
	ખનીજો	Ch. -12
સામાજિક ભૂગોળ	વસ્તીનું વિતરણ, વસ્તી ઘનતા, વસ્તી વૃદ્ધિ, સ્ત્રી પુરૂષ પ્રમાણ સાક્ષરતા, વ્યાવસાયિક સંરચના	Ch. -18
	અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ વસ્તી	Ch. -19
	ભાષકીય સમૂહ	Ch. -18
	ગ્રામીણ–શહેરી ઘટકો	Ch. -15, 18
	નૃજાતિ સમૂહ	Ch. -19
આર્થિક ભૂગોળ	શહેરીકરણ અને સ્થળાંતર, મહાનગરીય પ્રદેશો	Ch. -16, 17
	અર્થતંત્રના મુખ્ય વિભાગો	Ch. - 8
	કૃષિ	Ch. - 9, 10, 11
	ઉદ્યોગ, સેવાઓ, તેમની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ	Ch. - 13
	પાયાના ઉદ્યોગો–કૃષિ, ખનિજ, જંગલ, ઈંધણ (બળતણ) અને માનવશ્રમ આધારિત ઉદ્યોગો	
	પરિવહન અને વેપાર, પદ્ધતિઓ અને સમસ્યાઓ	Ch. - 14

મુખ્ય પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ

ટોપિક	અભ્યાસક્રમ	સંદર્ભ પ્રકરણ
ભૌતિક લાક્ષણિકતાઓ અને સંશોધન	આબોહવા	Ch. - 6
	ભૂમિ, જમીન	Ch. - 5
	નદીઓ	Ch. - 3
	વનસ્પતિ સંશાધન	Ch. - 7
	ખનીજો	Ch. - 12
	જળ સંસાધન	Ch. - 4
આર્થિક પ્રવૃતિઓ	પ્રાથમિક પ્રવૃતિઓ– ખેત, પશુપાલન, વન્ય, મત્સ્ય, ખાણ અને ખનિજ	Ch.-8, 9, 10, 11, 12
	દ્વિતીય પ્રવૃત્તિઓ–ગૃહઉદ્યોગો, વિનિર્માણ ઉદ્યોગો,	Ch. - 8, 13
	તૃતિય પ્રવૃતિઓ–વ્યાપાર, વાણિજ્ય, પરિવહન, સંચાર, સંગ્રહણ, અન્ય સેવાઓ,	Ch. - 8, 14
	ચતુર્થ પ્રવૃત્તિઓ–આર્થિક પ્રવૃત્તિના સ્થાનીકરણના પરીબળો, મુદ્દાઓ અને સમસ્યાઓ	Ch. - 8
સામાજિક અને વસ્તીવિષયક	વસ્તીવિતરણ, ઘનતા, વયઃજાતિસંઘટન, ગ્રમીણ–શહેરી સંઘટન, ધાર્મિક, ભાષાકીય, સાક્ષરતા અને શિક્ષણની લાક્ષણીકતાઓ, વસ્તી નીતિ અને સમસ્યાઓ	Ch. - 18
	અનુસૂચિત જાતિઓ–અનુસૂચિત જનજાતિ સંઘટન	Ch. - 19
	સ્થળાંતર	Ch. - 17
	શહેરીકરણ	Ch. - 16
અન્ય મુદ્દાઓ	વૈશ્વિકરણ–પ્રક્રિયા, સામાજિક અને આર્થિક અસરો	Ch. - 22
	સ્માર્ટ સિટી અને ઉપાયો	Ch. - 16
	કુદરતી પ્રકોપો–ભૂકંપ, ભૂસ્ખલન, ચક્રવાત, વાદળનું ફાટવું (બ્રસ્ટ થવું), ત્સુનામી દુષ્કાળ, પૂર	Ch. - 20

DEMO COPY

અનુક્રમણિકા

સામાન્ય ભૂગોળ

પ્રકરણ	પ્રકરણનું નામ	નંબર
1.	**ભારત : સામાન્ય પરિચય**	1.1
	ભારત : એક ભૌગોલિક એકમ તરીકે	1.1
	ભારતનું રાજકીય વિભાજન	1.4
	રાષ્ટ્રીય રાજધાની ક્ષેત્ર	1.4
	ભારતની સીમા	1.7
	સ્થાન સીમા	1.7
	◆ ભારત–બાંગ્લાદેશ સીમા	1.9
	◆ ભારત–ચીન સીમા	1.9
	◆ ભારત–પાકિસ્તાન સીમા	1.11
	◆ ભારત – નેપાળ સીમા	1.12
	◆ ભારત–મ્યાનમાર સીમા	1.12
	◆ ભારત – ભૂટાન સીમા	1.13
	ભારતની દરિયાઈ સીમા	1.14
	◆ ભારત – શ્રીલંકા સીમા	1.15
	ભારતનાં સ્થાનનું રણનીતિક મહત્વ	1.15
2.	**ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ**	2.1
	ઉત્તર અને ઉત્તર પૂર્વીય પર્વત માળા	2.2
	હિમાલયની ઉત્પત્તિ	2.3
	◆ ભૂ– સન્નતિનો સિદ્ધાંત	2.3
	◆ ભૂ – તકતી વિવર્તનનો સિદ્ધાંત	2.3
	હિમાલયનું ભૂપૃષ્ઠની દ્રષ્ટિએ વર્ગીકરણ	2.4
	ટ્રાન્સ/ ટેથિસ હિમાલય	2.5
	◆ કારાકોરમ પર્વતમાળા	2.5
	◆ લદ્દાખ પર્વતમાળા	2.6
	◆ ઝાસ્કર પર્વતમાળા	2.6
	◆ કૈલાશ પર્વતમાળા	2.6
	બૃહદ હિમાલય	2.6
	લઘુ હિમાલય	2.7
	બાહ્ય હિમાલય / શિવાલિક હિમાલય	2.7
	હિમાલયનું પ્રાદેશિક વર્ગીકરણ	2.8
	એસ. જી. બુરાર્ડ દ્વારા હિમાલયનું પ્રાદેશિક વર્ગીકરણ	2.10
	હિમાલયના અગત્યના ઘાટો	2.11
	હિમાલયનું મહત્વ	2.15
	ઉત્તર ભારતના મેદાની પ્રદેશો	2.16
	જમીનના આધારે ઉત્તરના મેદાની પ્રદેશનું વર્ગીકરણ	2.17
	◆ ભાબર પ્રદેશ	2.17
	◆ તરાઈ પ્રદેશ	2.17
	◆ ખદર પ્રદેશ	2.17
	◆ બાંગર પ્રદેશ	2.18
	◆ ડેલ્ટા પ્રદેશ	2.18
	પ્રાદેશિક દ્રષ્ટિએ ઉત્તર ભારતના મેદાની પ્રદેશનું વર્ગીકરણ	2.18
	રાજસ્થાનનો મેદાની પ્રદેશ	2.19
	પંજાબ હરિયાણા નો મેદાની પ્રદેશ	2.19
	ગંગાનો મેદાની પ્રદેશ	2.20
	◆ ઉપરી ગંગાનું મેદાન	2.21
	◆ મધ્ય ગંગાનું મેદાન	2.21
	◆ નિમ્ન ગંગાનું મેદાન	2.21
	બ્રહ્મપુત્રનો મેદાની પ્રદેશ	2.21
	ઉત્તરભારતના મેદાની પ્રદેશોનું મહત્વ	2.22
	દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચ પ્રદેશ	2.22
	દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશનું વિભાજન	2.24
	ઉત્તર–કેન્દ્રીય ઉચ્ચ ભૂમિ	2.24
	◆ અરવલ્લીની પર્વતમાળા	2.24
	◆ માળવાનો ઉચ્ચપ્રદેશ	2.24
	◆ બુંદેલખંડનો ઉચ્ચપ્રદેશ	2.24
	દક્ષિણ – કેન્દ્રિય ઉચ્ચ ભૂમિ	2.25
	◆ વિંધ્યપર્વતની શ્રેણી	2.25
	◆ સાતપુડા પર્વતની શ્રેણી	2.26
	પૂર્વીય ઉચ્ચપ્રદેશ (છોટા નાગપુરનો ઉચ્ચપ્રદેશ)	2.26
	મેઘાલય–મિકિર ઉચ્ચ ભૂમિ	2.26
	ઉત્તર–દખ્ખણનો ઉચ્ચપ્રદેશ(મહારાષ્ટ્રનો ઉચ્ચપ્રદેશ)	2.27

DEMO COPY

દક્ષિણી–દખ્ખણનો ઉચ્ચપ્રદેશ 2.27
- તેલંગણાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ 2.27
- કર્ણાટકનો ઉચ્ચપ્રદેશ 2.27

પશ્ચિમ ઘાટ 2.27
પૂર્વ ઘાટ 2.28
ભારતીય દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશનું મહત્વ 2.28
ભારતીય મરુસ્થળ 2.29
તટીય મેદાનો 2.29
પશ્ચિમી તટીય મેદાન 2.30
- કચ્છ કાઠિયાવાડનું મેદાન અને ગુજરાતનું મેદાન 2.31
- કોંકણ તટ 2.31
- કન્નડ/ કર્ણાટક તટ 2.31
- માલાબાર તટ 2.31

પૂર્વીય તટીય મેદાન 2.32
તટીય મેદાનોનું મહત્વ 2.32
દ્વીપ સમૂહો 2.33
- અંદમાન–નિકોબાર દ્વીપસમૂહ 2.34
- લક્ષદ્વીપ સમૂહ 2.35

3. અપવાહ તંત્ર 3.1
અપવાહ તંત્ર 3.1
પૂર્વવર્તી નદીઓ 3.1
અનુવર્તી નદીઓ 3.1
ભારતનું અપવાહ તંત્ર 3.2
જળ વિસર્જનના આધારે 3.2
જળસંગ્રહ ક્ષેત્ર/જળસ્ત્રાવ ક્ષેત્રના પરિમાણને આધારે 3.2
ઉદ્દભવના પ્રકાર અને સ્વરૂપના આધારે 3.4
હિમાલય નદીઓનું અપવાહ તંત્ર 3.4
સિંધુ નદી તંત્ર 3.5
ગંગા નદી તંત્ર 3.9
બ્રહ્મપુત્ર નદી તંત્ર 3.16
દ્વીપકલ્પીય નદીઓ 3.18
બંગાળની ખાડીમાં જળ વિસર્જન કરતી નદીઓ 3.19
અરબસાગરમાં જળ વિસર્જન કરતી નદીઓ 3.23
જળપરિવાહની ગોઠવણીનો વિકાસ 3.29
નદીઓની વહેવાની મુખ્ય ત્રણ અવસ્થાઓ 3.31
સરોવરો 3.31
ભારતમાં સરોવરોના પ્રકાર 3.31
ભારતના મુખ્ય સરોવરો 3.32

4. સિંચાઈ અને બહુહેતુક યોજનાઓ 4.1
જળ સંસાધનોનું વર્ગીકરણ 4.1
ભૂપૃષ્ઠ અથવા ધરાતલીય જળ સંસાધન 4.1
ભૂગર્ભ જળ સંસાધન 4.2
સિંચાઈ 4.2
સિંચાઈનું મહત્વ અને આવશ્યકતા 4.2
સિંચાઈનું વર્ગીકરણ 4.2
- બૃહદ સિંચાઈ પરિયોજના 4.2
- મધ્યમ સિંચાઈ પરિયોજના 4.3
- લઘુ સિંચાઈ પરિયોજના 4.3

સિંચાઈના માધ્યમો 4.3
- કૂવા તથા બોરવેલ 4.4
- નહેર 4.4
- તળાવ 4.6

ભારતમાં સિંચાઈની આધુનિક પદ્ધતિઓ 4.7
- ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિ 4.7
- ફુવારા સિંચાઈ પદ્ધતિ 4.8
- રેનગન પદ્ધતિ 4.8
- ફર્ટીગેશન પદ્ધતિ 4.8

જળ સંસાધનોનું વ્યવસ્થાપન અને સંરક્ષણ 4.8
- વોટરશેડ મેનેજમેન્ટ 4.9
- વૃષ્ટિજળ સંગ્રહ 4.9

વરસાદી પાણીના સંગ્રહથી થતા ફાયદાઓ 4.10
વરસાદી પાણીના સંગ્રહની પદ્ધતિઓ 4.10
નદી જોડો પરિયોજના 4.11
કેન–બેતવા નદી જોડો પરિયોજના 4.13
પાર–તાપી–નર્મદા નદી આંતરજોડાણ પ્રોજેક્ટ 4.13
દમણગંગા–પિંજલ નદી આંતરજોડાણ પ્રોજેક્ટ 4.13
નદી જોડાણ પરિયોજનાના લાભ 4.14
નદી જોડાણ પરિયોજનાના ગેરલાભ 4.14
નદી જોડાણ પરિયોજના સામેના પડકારો 4.14

DEMO COPY

ગુજરાત નદીઓનું જોડાણ 4.15
સૌની યોજના 4.15
બહુહેતુક પરિયોજનાઓ 4.16
આંતર–રાજ્ય નદી જળવિવાદ 4.21
5. જમીન 5.1
જમીનનું મહત્વ 5.1
જમીનના ઘટકો 5.1
જમીનની છિદ્રાળુતા 5.2
જમીન નિર્માણને અસર કરતાં પરિબળો 5.2
જમીનની સ્તરરચના 5.3
મુખ્ય જમીન નિર્માણ પ્રક્રિયાઓ 5.4
- લેટેરાઈઝેશન 5.4
- પોડઝોલાઈઝેશન 5.4
- કેલ્શીફિકેશન 5.5
- ક્ષારીયકરણ 5.5
- ડિસિલિકેશન 5.5

જમીનનું વર્ગીકરણ 5.5
ક્ષેત્રીય જમીન 5.5
બિનક્ષેત્રીય જમીન/ સ્થળાંતરિત જમીન 5.5
કાંપની જમીન 5.6
લાલ અને પીળી જમીન 5.7
કાળી / રેગુર જમીન 5.8
પડખાઉ જમીન 5.9
શુષ્ક અથવા મરુસ્થલીય જમીન 5.10
ક્ષારીય જમીન 5.11
દલદલ કે પીટ પ્રકારની જમીન 5.13
પર્વતીય કે વન પ્રકારની જમીન 5.13
ભારતમાં જમીનની સમસ્યાઓ 5.15
જમીન ધોવાણના પ્રકારો 5.17
જમીન ધોવાણના કારણો 5.18
જમીન ધોવાણના પરિણામો 5.19
જમીન સંરક્ષણના ઉપાય 5.19
6. આબોહવા 6.1
આબોહવાને અસર કરતાં પરિબળો 6.1
સ્થાન અને ભૂપૃષ્ઠને સંબંધિત પરિબળો 6.1
વાયુમંડળમાં હવાનું દબાણ તથા પવનને સંબંધિત પરિબળો 6.2
પવનોનું પૃથ્વી પર વિતરણ અને વાતાવરણીય દબાણ 6.2
જેટ સ્ટ્રીમ 6.3
શયાળામાં પશ્ચિમી વિક્ષોભો 6.3
ભારતમાં ઋતુઓ 6.4
શિયાળાની ઋતુ 6.4
ઉનાળાની ઋતુ 6.5
વર્ષાઋતુ (ચોમાસુ) 6.6
- અરબસાગર શાખાના મોસમી પવનો 6.9
- બંગાળની ખાડી શાખાના મોસમી પવનો 6.10

પાછા ફરતા ચોમાસાની ઋતુ 6.12
ભારતીય ચોમાસાને અસર કરતાં મુખ્ય પરિબળો 6.14
તિબેટનો ઉચ્ચપ્રદેશ 6.14
ઍલ નીનો 6.15
ઍલ નીનોનું દક્ષિણ દોલન 6.16
વૉકર પરિભ્રમણ 6.17
લા નીના 6.18
ઍલ નીનો મોડોકી 6.18
લા નીના મોડોકી 6.19
હિંદ મહાસાગરીય ડાયપોલ 6.19
મૈડેન જુલિયન ઑસિલેશન 6.20
ભારતીય ઉપખંડ પર વરસાદનું વિતરણ 6.21
વરસાદની પરિવર્તનશીલતા 6.23
ભારતના આબોહવાકીય પ્રદેશો 6.23
ભારતીય આબોહવાનું કોપેનની પદ્ધતિથી વર્ગીકરણ 6.24
7. પ્રાકૃતિક વનસ્પતિ અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન 7.1
ઉષ્ણકટિબંધીય નિત્યલીલા વન 7.1
ઉષ્ણકટિબંધીય અર્ધ–નિત્યલીલા વન 7.1
ઉષ્ણકટિબંધીય પાનખર વન 7.1
ઉષ્ણકટિબંધીય ભેજવાળા પાનખર વન 7.1
ઉષ્ણકટિબંધીય સૂકા પાનખર વન 7.2
ઉષ્ણકટિબંધીય કાંટાળુ વન 7.2
તટીય અને દલદલીય વન 7.2

DEMO COPY

પર્વતીય વન	7.2
ઉત્તરવર્તી અથવા હિમાલયના વનો	7.3
દક્ષિણવર્તી અથવા દ્વીપકલ્પીય ટેકરીઓના (પહાડી) વનો	7.3
ભારતનાં વનસ્પતિક પ્રદેશો	7.7
વન પેદાશ	7.8
મહત્વના ઔષધિય છોડ	7.9
હિમાલય પ્રદેશના વનના લાકડા	7.10
બારમાસી વનના લાકડા	7.10
ભારતમાં વનીકરણની સમસ્યાઓ	7.11
રાષ્ટ્રીય વન નીતિ	7.12
ભારત વન સ્થિતિ રિપોર્ટ–2019	7.13
ભારત વન સ્થિતિ રિપોર્ટ–2019માં ગુજરાત અંગે મહત્વની બાબતો	7.15
વન સંરક્ષણ	7.15
ભારતીય વન મહોત્સવ	7.16
વન નીતિ અંતર્ગત ઉઠાવેલાં પગલાં	7.17
આર્દ્રભૂમિ	7.19
વન્યજીવન	7.20
ભારતમાં વન્યજીવ	7.20
ભારતમાં વન્યજીવનનું વૈવિધ્ય	7.20
ભારતમાં વન્ય પ્રાણીઓનો સંહાર	7.21
IUCNના રેડ લિસ્ટના આધારે વન્યજીવોનું વર્ગીકરણ	7.22
વન્ય જીવન સંરક્ષણના રાષ્ટ્રીય પ્રયાસો	7.23
વાઘ પરિયોજના	7.23
હાથી પરિયોજના	7.25
વન્યજીવ અભયારણ્ય	7.26
રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	7.26
જૈવ મંડળ આરક્ષિત ક્ષેત્ર	7.30

આર્થિક ભૂગોળ

પ્રકરણ	પ્રકરણનું નામ	નંબર
8.	**આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ**	8.1
	પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ	8.1
	• શિકાર અને સંગ્રાહક પ્રવૃત્તિ	8.1
	• પશુપાલન	8.2
	• ખેતી	8.2
	• ખનન	8.3
	દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિ	8.3
	તૃતીયક પ્રવૃત્તિ	8.4
	તૃતીયક પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ થતી મુખ્ય સેવાઓ	8.4
	ચતુર્થક પ્રવૃત્તિ	8.5
	પંચમ પ્રવૃત્તિ	8.5
9.	**કૃષિ**	9.1
	ભૂમિ ઉપયોગ	9.1
	ભારતીય કૃષિની મુખ્ય વિશેષતાઓ	9.1
	કૃષિના નિર્ધારક તત્વો	9.3
	• ભૌતિક પરિબળો	9.4
	• સંસ્થાકીય પરિબળો	9.5
	• માળખાગત પરિબળો	9.6
	• તકનીકી પરિબળો	9.6
	કૃષિ તંત્ર	9.6
	ખેતીના મુખ્ય પ્રકારો	9.6
	નિર્વાહ ખેતી	9.6
	વાણિજ્યિક ખેતી	9.6
	સ્થળાંતરિત ખેતી / ઝૂમ ખેતી	9.7
	વિસ્તૃત ખેતી	9.7
	બાગાયતી ખેતી	9.7
	જૈવિક ખેતી	9.8
	જલ કૃષિ	9.9
	ઝીંગા ઉછેર	9.10
	એકવાપોનીક કૃષિ	9.10
	સમુદ્રી શેવાળ ખેતી	9.10
	પાકની મુખ્ય પદ્ધતિઓ : તેની ઉપયોગિતા અને સંગતતા	9.11
	પાક ગહનતા	9.11
	હરિયાળી ક્રાંતિ	9.13
	હરિયાળી ક્રાંતિના મુખ્ય ઘટકો	9.14

DEMO COPY

હરિયાળી ક્રાંતિનો પ્રભાવ	9.16
હરિયાળી ક્રાંતિની સમસ્યાઓ	9.17
હરિયાળી ક્રાંતિના સ્થાયિત્વ માટેના સૂચનો	9.19
દ્વિતીય હરિયાળી ક્રાંતિ	9.20
ઝીરો બજેટ નેચરલ ફાર્મિંગ	9.20
ઝીરો બજેટ નેચરલ ફાર્મિંગના ઘટકો	9.21
સંરક્ષિત ગ્રીનહાઉસ કૃષિ	9.21
સહકારી કૃષિ	9.21
શુષ્ક ખેતી	9.21
શુષ્ક ખેતીની મુખ્ય વિશેષતાઓ	9.22
શુષ્ક ખેતીના પાકો	9.23
શુષ્ક ખેતીની મુખ્ય સમસ્યાઓ	9.23
શુષ્ક ખેતીના વિકાસ માટેના ઉપાયો	9.23
બાગાયત	9.23
◆ ફળ	9.24
◆ શાકભાજી	9.24
◆ ફૂલ	9.24
ભારતીય કૃષિક્ષેત્રની સમસ્યાઓ	9.24
ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે સુધાર	9.27
કૃષિ વ્યવસાય	9.28
કૃષિ વ્યવસાયની વિશેષતાઓ	9.28
કોન્ટ્રાકટ ખેતી	9.28
કોન્ટ્રકટ ફાર્મિંગની આવશ્યકતાઓ	9.29
કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગની વર્તમાન સ્થિતિ	9.29
કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગના લાભ	9.30
કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગના પડકારો	9.30
મોડેલ કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગ એક્ટ	9.30
કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગનું મહત્વ	9.31
ભારત સરકારની નવી કૃષિ નીતિ	9.31
પ્રધાનમંત્રી ફસલ વીમા યોજના	9.32
ઈ–નામ (e-NAM)	9.32
રાષ્ટ્રીય કૃષિ બજારના લાભ	9.32
કિસાન કોલ સેન્ટર	9.32
કિસાન સુવિધા એપ	9.32
સંપદા યોજના	9.33
મેગા ફુડ પાર્ક	9.33
10. મુખ્ય પાકો	10.1
ખાદ્યાન્ન પાકો	10.1
◆ ચોખા	10.1
◆ ઘઉં	10.3
◆ મકાઈ	10.5
◆ બાજરી	10.5
◆ જુવાર	10.6
◆ જવ	10.6
કઠોળ	10.6
◆ ચણા	10.7
◆ તુવેર	10.7
રોકડિયા પાકો	10.7
◆ કપાસ	10.7
◆ બીટી કપાસ	10.9
◆ શણ	10.10
◆ શેરડી	10.10
◆ તમાકુ	10.11
◆ રબર	10.12
તેલીબિયા	10.13
◆ મગફળી	10.13
◆ રાઈ અને સરસવ	10.15
◆ તલ	10.15
બાગાયતી પાકો	10.15
◆ ચા	10.15
◆ કોફી	10.16
ભારતના કૃષિ આબોહવાકીય પ્રદેશ	10.22
11. પશુપાલન	11.1
20મી પશુધન ગણના	11.1
ગૌપશુ	11.2
ભેંસ	11.2
ઘેટાં	11.3
બકરી	11.3
ડુક્કર અથવા ભૂંડ	11.3
ઊંટ	11.4
મરઘાં	11.4
પશુ પેદાશો	11.6

DEMO COPY

દૂધ	11.6
◆ શ્વેત ક્રાંતિ	11.6
◆ શ્વેતક્રાંતિની ઉપલબ્ધિઓ	11.7
◆ શ્વેતક્રાંતિના પડકારો	11.8
◆ શ્વેતક્રાંતિની સંભાવનાઓ	11.8
◆ રાષ્ટ્રીય ડેરી યોજના	11.8
માંસ	11.9
◆ ચામડું	11.9
◆ ઊન	11.9
મત્સ્ય પાલન	11.9
માછલીઓના પ્રકાર	11.10
નીલી (ભૂરી) ક્રાંતિ	11.10
મત્સ્યપાલન વિકાસની યોજનાઓ	11.11
મરઘાપાલન	11.12
રેશમનું ઉત્પાદન	11.12
મધમાખી પાલન	11.13
મધમાખીનો સમૂહ	11.13
12. ખનિજ અને ઉર્જા સંસોધન	12.1
ખનિજ સંસાધન	12.1
ખનીજોનું વર્ગીકરણ	12.1
ધાતુમય ખનીજો	12.2
ધાતુમય ખનીજના ગુણધર્મ	12.2
લોહયુક્ત ખનિજો	12.2
બિનલોહયુક્ત ખનિજો	12.2
મહત્વની ધાતુમય ખનીજો	12.2
લોહ અયસ્ક	12.2
તાંબુ	12.5
જસત	12.5
મેગેનીઝ	12.5
સીસું	12.6
બોકસાઈટ	12.6
ટંગસ્ટન	12.7
સોનું	12.7
ચાંદી	12.8
અધાતુમય ખનિજો	12.8
અધાતુમય ખનિજોના ગુણધર્મો	12.8
અબરખ	12.8
ચૂનાનો પથ્થર/ચૂના ખડક	12.9
ડોલોમાઈટ	12.10
વુલેસ્ટોનાઈટ	12.10
એસ્બેસ્ટોસ	12.11
મેગ્નેસાઈટ	12.11
જિપ્સમ	12.11
હીરો	12.11
ખનન ઉદ્યોગની સમસ્યાઓ	12.15
ઊર્જા સંસાધનો	12.16
અનવીનીકરણીય ઊર્જા સ્ત્રોતો:	12.16
કોલસો	12.17
કોલસા–ખનન ઉદ્યોગની સમસ્યાઓ	12.19
પેટ્રોલિયમ	12.20
સમુદ્રના કાયદા પર સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંમેલન (UNCLOS)	12.22
કુદરતી વાયુ	12.26
વિદ્યુત	12.27
તાપવિદ્યુત	12.27
તાપવિદ્યુતના મુખ્ય લાભ	12.28
તાપવિદ્યુતના ગેરલાભ	12.28
જળવિદ્યુત	12.29
પરમાણુ ઊર્જા	12.29
નવીનીકરણીય ઊર્જાસ્ત્રોત	12.31
સૌર ઊર્જા	12.31
પવન ઊર્જા	12.33
◆ ઓનશોર વિન્ડ ફાર્મ	12.33
◆ ઓફશોર વિન્ડ ફાર્મ	12.33
બાયોમાસ અથવા જૈવ ઊર્જા	12.34
ભૂ–તાપીય ઊર્જા	12.34
સાગરીય–મહાસાગરીય ઊર્જા	12.35
સમુદ્રતાપીય ઊર્જા	12.35
ખનિજ પદાર્થોનું સંરક્ષણ	12.35
રાષ્ટ્રીય ખનિજનીતિ 2019	12.36

DEMO COPY

13. ઉદ્યોગો	13.1
ભારતમાં ઔધોગિક વિકાસ	13.1
સ્વતંત્રતા પૂર્વ ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ	13.1
સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ	13.2
ઉદ્યોગોનું મહત્વ	13.2
ઉદ્યોગોના સ્થાનીકરણને અસર કરતા પરિબળો	13.2
ઉદ્યોગોના પ્રકાર અને વર્ગીકરણ	13.4
◆ કદ, મૂડીરોકાણ અને શ્રમ–શકિતને આધારે	13.4
◆ માલિકીને આધારે	13.5
◆ ઉત્પાદકોના ઉપયોગને આધારે	13.5
◆ કાચા માલના સ્ત્રોતને આધારે	13.5
લોખંડ–પોલાદ ઉદ્યોગ	13.6
લોખંડ અને પોલાદ(સ્ટીલ) ઉદ્યોગના સ્થાનીયકરણને અસર કરતા પરિબળો	13.7
લોખંડ અને સ્ટીલ ઉદ્યોગોની સમસ્યાઓ	13.8
રાષ્ટ્રીય સ્ટીલ નીતિ - 2017	13.8
એલ્યુમિનિયમ ઉદ્યોગ	13.9
એલ્યુમિનિયમ ઉદ્યોગના મુખ્ય કારખાના	13.9
એલ્યુમિનિયમ ઉદ્યોગના સ્થાનીયકરણને અસર કરતાં પરિબળો	13.10
વસ્ત્ર ઉદ્યોગ	13.10
સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગ	13.10
સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગને અસર કરતાં પરિબળો	13.11
સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગનું ઉત્પાદન અને વિતરણ	13.11
કાપડ ઉદ્યોગની સમસ્યાઓ	13.13
શણ – કાપડ ઉદ્યોગ	13.14
શણ ઉદ્યોગની સમસ્યાઓ	13.14
ઊની કાપડ ઉદ્યોગ	13.15
ઊની ઉદ્યોગની સમસ્યાઓ	13.15
રેશમી કાપડ ઉદ્યોગ	13.15
ખાંડ ઉદ્યોગ	13.16
ખાંડ ઉદ્યોગનું સ્થાનીયકરણ	13.17
ખાંડ ઉદ્યોગનું વિતરણ	13.17
ખાંડ ઉદ્યોગની સમસ્યા	13.17
એન્જિનીયરિંગ ઉદ્યોગ	13.18
મશીનરી ઉદ્યોગ	13.18
ઓટોમોબાઈલ ઉદ્યોગ	13.19
રેલ–ઉપકરણ ઉદ્યોગ	13.19
જહાજ નિર્માણ ઉદ્યોગ	13.20
હવાઈજહાજ નિર્માણ ઉદ્યોગ	13.20
વિદ્યુત ઉપકરણ ઉદ્યોગ	13.20
ઈલેક્ટ્રોનિકસ ઉદ્યોગ	13.21
સૂચના પ્રોદ્યોગિકી ઉદ્યોગ	13.21
રસાયણ ઉદ્યોગ	13.21
પેટ્રો–કેમિકલ્સ ઉદ્યોગ	13.21
ખાતર – ઉદ્યોગ	13.22
ખાતર ઉદ્યોગમાં સહકારી ક્ષેત્રોં	13.22
સિમેન્ટ ઉદ્યોગ	13.22
દવા ઉદ્યોગ	13.23
કાગળ ઉદ્યોગ	13.23
તમાકુ ઉદ્યોગ	13.23
કુટીર / ગૃહ ઉદ્યોગ	13.23
રમત – ગમત સાધન કુટીર ઉદ્યોગ	13.24
ટોપલા – ટોપલી	13.24
લાખ ઉદ્યોગ	13.24
દિવાસળી ઉદ્યોગ	13.24
પર્યટન ઉદ્યોગો	13.24
પ્રાકૃતિક પર્યટન	13.25
હિલ સ્ટેશન	13.25
ઐતિહાસિક સ્મારક તથા પુરાતત્વિક સ્થાન	13.25
સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક પર્યટન	13.25
સમુદ્રી તટ	13.25
એડવેન્ચર પર્યટન	13.25
ચિકિત્સા પર્યટન	13.25
ભારતમાં પર્યટન ઉદ્યોગની સમસ્યાઓ	13.26
બહુરાષ્ટ્રીય કંપની	13.26
બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીનો પ્રભાવ	13.26
ભારતીય ઉદ્યોગોની સમસ્યા	13.27

DEMO COPY

સ્પેશિયલ ઈકોનોમિક ઝોન	13.28
સાર્વજનિક ક્ષેત્ર (PSU)	13.29
સાર્વજનિક ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ	13.29
સાર્વજનિક ક્ષેત્રનું મૂલ્યાંકન	13.29
સાર્વજનિક ક્ષેત્રની સમસ્યા	13.30
સાર્વજનિક ક્ષેત્રની સમસ્યાના ઉપાયો	13.30
ઔદ્યોગિક પ્રદેશ	13.30
પ્રમુખ ઔદ્યોગિક પ્રદેશ	13.31
લઘુ ઔદ્યોગિક પ્રદેશો	13.34
ભારતના ઔદ્યોગિક અને આર્થિક કોરિડોર	13.35
પાંચ ઔદ્યોગિક અને આર્થિક કોરિડોર	13.35
• દિલ્હી – મુંબઈ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કોરિડોર (DMIC)	13.35
• ચેન્નઈ –બેંગ્લોર ઈન્ડસ્ટ્રિયલ કોરિડોર (CBIC)	13.36
• બેંગ્લૂરુ–મુંબઈ ઈકોનોમિક કોરિડોર (BMEC)	13.36
• અમૃતસર–કલકત્તા ઈન્ડસ્ટ્રિયલ કોરિડોર (AKIC)	13.36
• ઈસ્ટ કોસ્ટ ઈકોનોમિક કોરિડોર (ECEC)	13.36
ભારતમાં ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કોરિડોરનું મહત્વ	13.36
• આર્થિક મહત્વ	13.36
• પર્યાવરણીય મહત્વ	13.37
• સામાજિક–આર્થિક મહત્વ	13.37
ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કોરિડોર સામેના પડકારો	13.37
સ્ટાર્ટઅપ ઈન્ડિયા અભિયાન	13.38
સ્ટેંડ અપ ઈન્ડિયા યોજના	13.38
મેક ઈન ઈન્ડિયા	13.38
14. પરિવહન, સંચાર અને વ્યાપાર	14.1
પરિવહનનાં સાધનો	14.1
સડકમાર્ગ પરિવહન	14.2
રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ	14.2
રાજ્ય ધોરીમાર્ગ	14.4
જિલ્લા માર્ગ	14.4
ગ્રામીણ સડકમાર્ગ	14.4
સરહદીય માર્ગ	14.4
એકસપ્રેસ વે	14.5
સડકોનું ભૌગોલિક વિતરણ	14.6
સડકોનું ઘનત્વ	14.6
માર્ગ પરિવહન સંબંધિત મુખ્ય નીતિઓ અને યોજનાઓ	14.6
રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ વિકાસ પરિયોજના (NHDP)	14.6
• સ્વર્ણિમ ચતુર્ભુજ પરિયોજના	14.6
• ઉત્તર–દક્ષિણ તથા પૂર્વ–પશ્ચિમ કોરીડોર પરિયોજના	14.7
• ભારતનાં 13 મુખ્ય બંદરોને જોડવાની યોજના	14.7
પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના	14.8
સેતુ ભારતમ્ કાર્યક્રમ	14.8
ચારધામ મહામાર્ગ પરિયોજના	14.8
ભારતમાલા પરિયોજના	14.8
રાષ્ટ્રીય શહેરી પરિવહન નીતિ	14.9
હરિત રાજમાર્ગ નીતિ-2015	14.10
મેકોંગ–ગંગા સહયોગ પરિયોજના	14.10
ભૂપેન હજારિકા સેતુ : દેશનો સૌથી લાંબો નદી પરનો પુલ	14.10
રોહતાંગ ટર્નલ પરિયોજના	14.10
ચેનાની–નાશરી : દેશની સૌથી લાંબી સડક સુરંગ	14.10
ભારતનો સૌથી લાંબો રેલ સહ સડક પુલ	14.10
બોગિબીલ : ભારતનો સૌથી લાંબો કેબલ બ્રિજ	14.11
બસ પરિવહનમાં રાજ્ય સરકારની ઉપસ્થિતિ	14.11
સડકમાર્ગોનું મહત્વ	14.11
સડકમાર્ગના ગેરફાયદા	14.12
માર્ગ પરિવહનની મુખ્ય સમસ્યાઓ	14.12
સડકોના વિકાસની જરૂરીયાત	14.13
મોટર વાહન(સંશોધન) અધિનિયમ, 2019	14.13
નવા મોટર વાહન અધિનિયમ સામે પડકાર	14.14
મોટર વાહન અધિનિયમનો પ્રભાવ	14.14

DEMO COPY

મોટર વાહન અધિનિયમની જરૂરીયાત	14.14
ભારતમાં માર્ગ સુરક્ષાના પ્રયાસ	14.15
ભારત સ્ટેજ (BS) -VI માનક -2020	14.16
ભારતમાં વાહન નોંધણી	14.17
રેલ પરિવહન	14.17
ભારતમાં રેલવે ગેજ	14.18
યુનિગેજ પરિયોજના	14.19
અર્થવ્યવસ્થા અને સમાજ ઉપર રેલવેની અસર	14.19
રેલવે પરિવહનના લાભ	14.20
ભારતીય રેલવેની મુખ્ય સમસ્યાઓ	14.20
ભારતીય રેલવેના વિકાસને પ્રભાવિત કરતાં પરિબળો	14.21
ભારતમાં રેલમાર્ગોનું વિતરણ	14.21
ભારતીય રેલવેમાં થયેલા ગુણાત્મક પરિવર્તનો	14.22
યુનેસ્કોની વિશ્વ વિરાસતની યાદીમાં ભારતીય રેલવે	14.23
વંદે ભારત એકસપ્રેસ	14.23
પહેલી બુલેટ ટ્રેન	14.24
કોંકણ રેલવે	14.24
ભારતના રેલવે ઝોન	14.25
ડેડીકેટેડ ફ્રેઈટ કોરિડોર પરિયોજના	14.26
ભારતમાં મેટ્રો પ્રોજેકટ	14.27
રેલ મંત્રાલય વિઝન 2020	14.28
રેલવે કરતા માર્ગ પરિવહનના ફાયદા	14.29
રેલવેનું ખાનગીકરણ	14.29
રેલવેમાં ખાનગીકરણ કરવાના કારણો	14.30
રેલવેમાં ખાનગીકરણના લાભ	14.30
રેલવેમાં ખાનગીકરણના ગેરલાભ	14.30
પ્રથમ PPP આધારિત રેલવે લાઈન	14.31
ભારતમાં રેલવે દુર્ઘટનાના કારણો	14.31
રેલવે અકસ્માતને ઓછાં કરવા માટેનાં જરૂરી પગલાઓ	14.31
જળ પરિવહન	14.32
આંતરિક જળમાર્ગ	14.32
નદી જળમાર્ગ	14.32
નહેર જળમાર્ગ	14.33
રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ	14.33
◆ રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-1	14.33
◆ રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-2	14.34
◆ રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-3	14.34
◆ રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-4	14.34
◆ રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-5	14.35
◆ રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-6	14.35
આંતરિક જળમાર્ગના પતનના કારણો	14.36
આંતરિક જળમાર્ગના વિકાસની આવશ્યકતા	14.37
આંતરિક જળમાર્ગોનાં લાભ	14.37
ભારતમાં આંતરિક જળપરિવહનની સમસ્યાઓ	14.37
રાષ્ટ્રીય યાતાયાત સર્વેક્ષણ સમિતી દ્વારા આંતરીક જળમાર્ગોની ઉન્નતી માટે આપેલા સુચનો	14.38
દરિયાઈ જળ પરિવહન	14.38
કિનારાનું વહાણવટું	14.39
ભારતના મુખ્ય બંદરો	14.39
કિનારાના વહાણવટાના મુખ્ય લાભો	14.42
સમસ્યાઓ	14.42
આંતરરાષ્ટ્રીય વહાણવટું	14.42
લખપત (ગુજરાત) તથા સંચોર (રાજસ્થાન) વચ્ચે પ્રસ્તાવીત નૌ–ગમન નહેર	14.43
રામ સેતુ અથવા સેતુસમુદ્રમ પરિયોજના	14.43
પરિયોજના અને તેનો ઈતિહાસ	14.44
પરિયોજનાનાં લાભ	14.44
પરિયોજનાનાં ગેરલાભ	14.44
સાગરમાલા પરિયોજના	14.45
વાયુ પરિવહન	14.45
ભારતમાં હવાઈ સેવાઓ	14.45
ઘરેલુ વિમાન સેવા	14.45
આંતરરાષ્ટ્રીય વિમાન સેવા	14.46
પવનહંસ હેલિકોપ્ટર લિમિટેડ	14.46
એર ઈન્ડિયા	14.46
ઈન્ડિયન એરલાઈન્સ	14.46

DEMO COPY

ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈમથક	14.47
મુકત આકાશ નીતિ	14.48
નાગરિક વિમાન નીતિ, 2016	14.48
ઉડાન (ઉડે દેશકા આમ નાગરિક) યોજના	14.48
વાયુ પરિવહનની સમસ્યા	14.49
પ્રથમ એર ફ્રેટ કૉરિડોર	14.50
ભારતનો પ્રથમ વિમાન પાર્ક	14.50
પાઈપલાઈન પરિવહન	14.50
પાઈપલાઈન પરિવહનના ફાયદા	14.50
પાઈપલાઈન પરિવહનના ગેરફાયદા	14.50
મુખ્ય પાઈપલાઈનો	14.51
તાપી ગેસ પાઈપલાઈન (TAPI Pipeline)	14.53
ઊર્જા ગંગા પરિયોજના	14.53
સંચાર	14.53
વ્યકિતગત સંચારતંત્ર	14.53
સામુહિક સંચારતંત્ર	14.54
રેડિયો	14.54
દૂરદર્શન	14.54
ઉપગ્રહ સંચાર	14.54
વ્યાપાર	14.54
આંતરિક વ્યાપાર	14.55
આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર	14.55

સામાજિક ભૂગોળ

પ્રકરણ	પ્રકરણનું નામ	નંબર
15.	**માનવ વસાહતો**	15.1
	વસાહતોનું વર્ગીકરણ	15.1
	ભારતની ગ્રામીણ વસાહતોના પ્રકારો	15.1
	ગ્રામીણ વસાહતોના સ્વરૂપો	15.2
	ગ્રામીણ વસાહતોના કાર્યો	15.4
	ગ્રામીણ વસાહતોને અસર કરતાં પરિબળો	15.4
	ગ્રામીણ વસાહતોની સમસ્યાઓ	15.5
	શહેરી વસાહતો	15.6
	નગરોની પરિભાષા	15.6
	નગરીય વસાહતોના પ્રકાર	15.6
	◆ નગરીય ગામ	15.6
	◆ નગર	15.6
	◆ શહેર	15.6
	◆ મહાનગર	15.6
	◆ મેગા સિટી	15.6
	◆ સન્નગર	15.7
	◆ બૃહદ નગર	15.7
	ભારતીય શહેરોનું કાર્યાત્મક વર્ગીકરણ	15.8
	ભારતના મહાનગરીય પ્રદેશો	15.9
16.	**શહેરીકરણ**	16.1
	ભારતમાં શહેરીકરણ	16.1
	સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં શહેરીકરણ	16.2
	ભારતમાં શહેરીકરણનું સ્તર અને પ્રવૃતિ	16.2
	ભારતમાં શહેરીકરણની ક્ષેત્રીય ભિન્નતા	16.3
	ભારતીય શહેરીકરણની મુખ્ય વિશેષતાઓ	16.4
	શહેરીકરણની સમસ્યાઓ	16.4
	ભારતમાં ઝૂંપડપટ્ટીઓ	16.6
	ઝૂંપડપટ્ટીના વિકાસ માટેના મુખ્ય કારણો	16.7
	ભારતમાં ઝૂંપડપટ્ટીની લાક્ષણિકતાઓ	16.7
	ઝૂંપડપટ્ટીઓના દુષ્પરિણામો	16.8
	ઝૂંપડપટ્ટીઓના સુધાર માટેના સૂચનો	16.8
	ભારતમાં નગરનિયોજન	16.8
	નગર નિયોજનનાં સિદ્ધાંતો	16.9
	રાષ્ટ્રીય શહેરીકરણ નીતિ	16.10
	રાષ્ટ્રીય શહેરીકરણનીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો	16.10
	સ્માર્ટ સિટી મિશન	16.10
	સ્માર્ટ સિટી મિશનના અમલીકરણ માટેના મુખ્ય પડકારો	16.11
	ઉપાયો	16.11
17.	**સ્થળાંતરણ**	17.1
	સ્થળાંતર સંબંધિત કેટલીક પરિભાષાઓ	17.1
	સ્થળાંતરના પ્રકાર	17.2
	આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતર	17.2

DEMO COPY

ભારત અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસ	17.3
◆ ભારતમાં આપ્રવાસ	17.3
◆ ભારતમાંથી ઉત્પ્રવાસ	17.3
ભારતમાં આંતરિક સ્થળાંતર	17.5
◆ ગ્રામીણથી ગ્રામીણ સ્થળાંતર	17.5
◆ ગ્રામીણથી શહેરી સ્થળાંતર	17.5
◆ શહેરથી શહેર સ્થળાંતર	17.6
◆ શહેરથી ગ્રામીણ સ્થળાંતર	17.6
◆ રાજ્યની અંદરનું સ્થળાંતર	17.6
◆ આંતરરાજ્ય સ્થળાંતર	17.6
ભારતની વસતી ગણતરી અને સ્થળાંતર	17.6
સ્થળાંતરના કારણો	17.6
સ્થળાંતરના આકર્ષક તથા અપાકર્ષક પરિબળો	17.10
સ્થળાંતરના પરિણામો	17.10
18. વસતી પરિદ્રશ્ય	18.1
જનસંખ્યાના સિદ્ધાંત	18.1
જનસંખ્યા વૃદ્ધિમાં માલ્થસવાદી સિદ્ધાંત	18.1
જનસંખ્યા વૃદ્ધિમાં માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંત	18.2
જનસંખ્યા સંક્રમણ સિદ્ધાંત	18.2
સર્વોત્તમ જનસંખ્યા સિદ્ધાંત	18.3
ભારત જનસંખ્યા પરિદ્રશ્ય	18.4
વસતીનું વિતરણ	18.4
વસતી વિતરણને અસર કરતા પરિબળો	18.5
જન્મદર	18.6
મૃત્યુદર	18.6
શિશુ મૃત્યુદર	18.6
બાળ મૃત્યુદર	18.7
માતા મૃત્યુદર	18.7
કુલ પ્રજનન દર	18.7
વસતી ગીચતા	18.7
રાજ્ય સ્તર પર વસતીની ગીચતાની તરેહ	18.8
વસતી વૃદ્ધિ	18.8
વસતી વૃદ્ધિ દર	18.8
જનસંખ્યા વૃદ્ધિની અવસ્થા	18.10
વસતીવૃદ્ધિનાં કારણો	18.11
જનસંખ્યા નિયંત્રણ	18.12
રાષ્ટ્રીય જનસંખ્યા નીતિ	18.12
જનસંખ્યા નીતિ - 2000	18.13
જનસંખ્યા સંરચના	18.13
વય સંરચના	18.13
ગ્રામીણ –શહેરી સંરચના	18.14
ગ્રામીણ વસતી	18.14
શહેરી વસતી	18.15
ભાષાકીય સંરચના	18.16
ધાર્મિક સંરચના	18.17
સાક્ષરતા પ્રમાણ	18.19
લિંગ સંઘટન	18.20
જાતિ પ્રમાણ	18.20
ભારતમાં જાતિ પ્રમાણ ઓછા હોવાના કારણો	18.21
બાળ જાતિ પ્રમાણ	18.21
વ્યવસાયિક સંરચના	18.21
સામાજિક–આર્થિક તેમજ જાતિ આધારિત જનગણના-2011	18.22
રેપિડ એજિંગ	18.23
રેપિડ એજિંગ અને વિશ્વ	18.23
રેપિડ એજિંગ અને ભારત	18.23
રેપિડ એજિંગના પડકારો	18.24
રેપિડ એજિંગના ઉપાયો	18.24
જનસંખ્યા સમસ્યા	18.24
19. પ્રજાતિઓ અને જનજાતિઓ	19.1
ભારતની પ્રજાતિઓ	19.1
અનુસૂચિત જાતિઓ	19.2
ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિઓનું વિતરણ	19.3
ભારતની જનજાતિઓ	19.3
ભારતમાં અનુસૂચિત જનજાતિનું વિતરણ	19.4
ભારતના કેટલાક મુખ્ય જનજાતિય સમુદાય	19.5
ભારતની જનજાતિય જનગણના 2011	19.6
ભારતીય જનજાતિય ક્ષેત્રની સમસ્યાઓ	19.7
જનજાતિય ક્ષેત્રોની સમસ્યાનું સમાધાન	19.7
TRIFED	19.7
Go Tribal અભિયાન	19.8

DEMO COPY

20. આપત્તિ વ્યવસ્થાપન	20.1
કુદરતી પ્રકોપો અને આપત્તિઓ	20.1
કુદરતી આપત્તિઓનું વર્ગીકરણ	20.2
ભૂકંપ	20.2
ભૂકંપના કારણો	20.2
ભૂકંપની તીવ્રતા	20.3
વિશ્વના ભૂકંપ ક્ષેત્રો	20.3
ભારતમાં ભૂકંપ ઝોન	20.3
ભૂકંપની અસરો	20.5
ભૂકંપની ભવિષ્યવાણી	20.5
ભૂકંપ પૂર્વનાં નિવારક પગલા	20.6
ભૂસ્ખલન	20.6
ભૂસ્ખલનના કારણો	20.6
ભારતમાં ભૂસ્ખલન પ્રભાવિત ક્ષેત્ર	20.7
ભૂસ્ખલનના પરિણામો	20.7
ભૂસ્ખલનનું નિવારણ	20.7
જ્વાળામુખી વિસ્ફોટ	20.8
જ્વાળામુખી પ્રસ્ફોટનના કારણો	20.8
ભારતના પ્રમુખ જ્વાળામુખીઓ	20.8
જ્વાળામુખી વિસ્ફોટ સૂચકાંક	20.8
જ્વાળામુખી વિસ્ફોટથી બચવાના ઉપાયો	20.8
પૂર	20.9
પૂરના મુખ્ય કારણો	20.9
પૂરની અસરો	20.9
પૂરનું નિયંત્રણ	20.9
ભારતમાં પૂર પ્રભાવિત ક્ષેત્રો	20.11
રાષ્ટ્રીય પૂર નિયંત્રણ કાર્યક્રમ	20.12
દુષ્કાળ	20.12
દુષ્કાળનાં કારણો	20.12
ભારતના દુષ્કાળ સંભવિત વિસ્તારો	20.13
દુષ્કાળનો સામનો કરવાના ઉપાયો	20.13
ભારતના પ્રમુખ દુષ્કાળ	20.14
દુષ્કાળ વ્યવસ્થાપન	20.14
દુષ્કાળ/અનાવૃષ્ટિ પ્રભાવિત ક્ષેત્ર કાર્યક્રમ	20.15
મરૂસ્થળ વિકાસ કાર્યક્રમ	20.15
ત્સુનામી	20.15
ત્સુનામી ઉદ્ભવવાના કારણો	20.15
ત્સુનામીની પૂર્વ આગાહી	20.16
ત્સુનામીથી બચવાનાં ઉપાયો	20.16
હિંદ મહાસાગરમાં ત્સુનામી	20.16
ભારતના ત્સુનામી પ્રભાવિત ક્ષેત્ર	20.16
ભારતમાં ત્સુનામી ચેતવણી પ્રણાલી	20.16
ચક્રવાત	20.17
શીતોષ્ણ કટિબંધીય ચક્રવાત	20.17
ઉષ્ણકટિબંધીય ચક્રવાત	20.17
બંગાળની ખાડીના ચક્રવાતો	20.17
અરબસાગરના ચક્રવાતો	20.17
ચક્રવાતની પૂર્વ આગાહી અને બચાવ	20.17
હિમસ્ખલન	20.18
હિમસ્ખલનથી બચવાના ઉપાયો	20.19
વાદળ ફાટવું અથવા મેઘસ્ફોટ	20.19
મેઘસ્ફોટ/વાદળ ફાટવાની આગાહી	20.19
વીજળી પડવી	20.19
વીજળીથી બચવાના ઉપાયો	20.20
કરાવૃષ્ટિ	20.20
દાવાનળ	20.20
દાવાનળથી થતા નુકસાન	20.21
જૈવિક આપત્તિઓ	20.21
રોગચાળો/મહામારી	20.21
રોગચાળાના મુખ્ય કારણો	20.22
રોગચાળો અટકાવવાના પગલાં	20.22
એપિડેમિક ડિસીઝ એક્ટ – 1897	20.22
તીડનો હુમલો	20.23
તીડના હુમલાથી બચવાના ઉપાયો	20.23
તીડ ચેતવણી સંસ્થા	20.23
ઔદ્યોગિક આપત્તિઓ	20.23
રાસાયણિક આપત્તિઓ	20.24
પરમાણુ અને રેડિયોલોજિકલ આપત્તિઓ	20.24
પરમાણુ અને રેડિયોલોજિકલ આપત્તિ સ્થિતિઓ માટેની તૈયારી	20.24
ગેસ દુર્ઘટના	20.25
ભોપાલ ગેસ દુર્ઘટના – 1984	20.25

DEMO COPY

વિશાખાપટ્ટનમ ગેસ દુર્ઘટના – 2020 20.25
ગુજરાતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થા માળખું 20.25
ગુજરાત રાજ્ય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ, 2003 20.25
ભારતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન 20.26
રાષ્ટ્રીય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ, 2005 20.26
આપત્તિ વ્યવસ્થાપનમાં મદદ કરનારી ભારતીય સંસ્થાઓ 20.27
નેશનલ ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ ફોર્સ 20.27
રાષ્ટ્રીય બાંધકામ નીતિ 20.27
નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ 20.27
નેશનલ ફાયર સર્વિસ કોલેજ ,નાગપુર 20.27
નેશનલ સિવિલ ડિફેન્સ કોલેજ,નાગપુર 20.27
આપત્તિ વ્યવસ્થાપનના ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગ 20.28
ડિઝાસ્ટર રેસિલિયન્ટ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રકચર (CDRI) 20.28
હ્યોગો ફ્રેમવર્ક ઓફ એકશન 20.28
સેન્ડાઈ ફ્રેમવર્ક 20.28
આપત્તિ ઘટાડવા માટે સંયુકત રાષ્ટ્ર આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યૂહરચના 20.29
આપત્તિ ઘટાડવા માટે અને પુનઃપ્રાપ્તિ માટે વૈશ્વિક સુવિધા 20.29
આપત્તિ ઘટાડવા પર એશિયન મંત્રી પરિષદ 20.29

ભૂગોળ વિશેષ

પ્રકરણ	પ્રકરણનું નામ	નંબર
21.	**રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો**	21.1
22.	**સમસામાયિક મુદ્દાઓ**	22.1
	વૈશ્વિકરણ	22.1
	વૈશ્વિકરણની બાળકો ઉપર અસરો	22.1
	વૈશ્વિકરણની સ્ત્રીઓ ઉપર અસરો	22.1
	વૈશ્વિકરણની વૃદ્ધો પર અસર	22.2
	વૈશ્વિકરણની ભારતીય કુટુંબો ઉપર અસરો	22.3
	ગ્રામ્ય સમાજ ઉપર વૈશ્વિકરણની અસરો	22.4
	કૃષિ અને વૈશ્વિકરણ	22.4
	હકારાત્મક અસરો	22.4
	નકારાત્મક અસરો	22.4
	કૃષિ અને જળવાયુ પરિવર્તન	22.5
	જળવાયુ પરિવર્તનની કૃષિ પર અસર	22.5
	જળવાયુ પરિવર્તનની કૃષિ પર થતી અસરનો સામનો કરવાના ઉપાયા	22.6
	ભારતની ખાદ્ય સમસ્યા	22.7
	ખાદ્ય સમસ્યાનું જથ્થાત્મક સ્વરૂપ	22.7
	ખાદ્ય સમસ્યાનું ગુણાત્મક સ્વરૂપ	22.8
	ખાદ્ય સમસ્યાનું વિતરણાત્મક સ્વરૂપ	22.8
	ખાદ્ય સમસ્યાનું આર્થિક સ્વરૂપ	22.8
	ખાદ્ય સમસ્યા માટેના કારણો	22.8
	ખાદ્ય સમસ્યા ઉકેલવાના ઉપાયો	22.9
	ખાદ્ય સમસ્યા ઘટાડવા માટે સરકારી પ્રયાસો	22.10
	કૃષિ અસંતોષની સમસ્યા	22.11
	કૃષિ અસંતોષના કારણો	22.11
	કૃષિ અસંતોષ તથા ઉપાય	22.12
	ઔદ્યોગિક અસંતોષ	22.13
	ઔદ્યોગિક અસંતોષના કારણો	22.13
	ઉપાયો	22.14
	ભારતમાં સરકારની નીતિ	22.15
	ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ	22.15
	ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ વિન્ડો	22.15
	ભારતમાં ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ સાથે સંકળાયેલા પડકાર	22.16
	ભારત માટે પડકાર	22.16
	ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડના લાભ	22.17
	પાણીની અછત	22.17
	મુખ્ય પડકારો	22.18
	ઉપાયો	22.18
	રાજ્ય તથા કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા જળ સંરક્ષણ માટે લેવાયેલાં કેટલાક મહત્વનાં પગલાંઓ	22.18
◆	મુખ્ય પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો	23.

DEMO COPY

Figure Index

Sr.No.	F.No.	Figure Name	Page No.
1.	1.1	ભારત : સ્થાન	1.3
2.	1.2	પુડુચેરી કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ	1.4
3.	1.3	ભારત : રાજકીય	1.5
4.	1.4	રાષ્ટ્રીય રાજધાની ક્ષેત્ર (NCR)	1.6
5.	1.5	ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય સીમા	1.8
6.	1.6	સરક્રીક વિવાદ ક્ષેત્ર	1.11
7.	1.7	કાલાપાની વિવાદ ક્ષેત્ર	1.12
8.	1.8	ડોકલામ વિવાદ ક્ષેત્ર	1.13
9.	2.1	ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ	2.2
10.	2.2	ભારતીય ભૂ–તકતીનું સંચલન	2.4
11.	2.3	હિમાલયની પર્વત શ્રેણીઓ	2.5
12.	2.4	બૃહદ હિમાલયનો સિનટેક્ષિયલ બેન્ડ	2.6
13.	2.5	ઉત્તરનો પર્વતીય પ્રદેશ	2.8
14.	2.6	હિમાલયનું પ્રાદેશિક વર્ગીકરણ	2.8
15.	2.7	નદીઓના આધારે હિમાલયનું પ્રાદેશિક વિભાજન	2.10
16.	2.8	ઉત્તર ભારતના મેદાનોનું પ્રાદેશિક વર્ગીકરણ	2.19
17.	2.9	ભારતનો દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ	2.23
18.	2.10	ભારતની દ્વીપકલ્પીય પર્વતશ્રેણીઓ	2.25
19.	2.11	ભારતના તટીય મેદાનો	2.30
20.	2.12	અંદમાન–નિકોબાર દ્વીપસમૂહ	2.34
21.	2.13	લક્ષદ્વીપ સમૂહ	2.35
22.	3.1	ભારતની મુખ્ય નદીઓ	3.3
23.	3.2	સિંધુ નદી તંત્ર	3.5
24.	3.3	પંચપ્રયાગ	3.10
25.	3.4	ગંગા નદી તંત્ર	3.11
26.	3.5	બ્રહ્મપુત્ર નદી તંત્ર	3.17
27.	3.6	ગોદાવરી નદી	3.19
28.	3.7	મહાનદી	3.20
29.	3.8	કૃષ્ણા નદી	3.20
30.	3.9	કાવેરી નદી	3.21
31.	3.10	નર્મદા નદી	3.24
32.	3.11	તાપી નદી	3.24
33.	3.12	જાળી આકાર જળપરિવાહ	3.30
34.	3.13	વૃક્ષાકાર જળપરિવાહ	3.30
35.	3.14	ત્રિજ્યા અથવા કેન્દ્રત્યાગી જળપરિવાહ	3.30
36.	3.15	કેન્દ્રગામી જળપરિવાહ	3.30
37.	3.16	વલયાકાર જળપરિવાહ	3.30
38.	3.17	નદીની મુખ્ય ત્રણ અવસ્થાઓ	3.31
39.	3.18	ભારતના સરોવરો	3.32
40.	4.1	વરસાદી પાણીનો સપાટી ઉપર સંગ્રહ	4.10
41.	4.2	કૂવાનું રિચાર્જિંગ	4.11
42.	4.3	ભારતમાં નદી જોડો પરિયોજના	4.12
43.	4.4	કેન–બેતવા નદી જોડો પરિયોજના	4.13
44.	4.5	સૌની યોજના	4.15
45.	4.6	દામોદર ખીણ પરિયોજના	4.16
46.	4.7	સરદાર સરોવર પરિયોજના	4.17

DEMO COPY

Table Index

Sr.No.	T.No.	Table Name	Page No.
1.	1.1	વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ વિશ્વના સૌથી મોટા દેશો	1.2
2.	1.2	ભારતના અંતિમ બિંદુઓ	1.4
3.	1.3	ક્ષેત્રફળની દ્રષ્ટિએ ભારતના 5 સૌથી મોટા રાજ્યો	1.6
4.	1.4	સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં સમાવેશ કરાયેલા વિદેશી શાસન હેઠળના ક્ષેત્રો	1.6
5.	1.5	રાજકીય રાજધાની ક્ષેત્ર (National Capital Region-NCR)	1.7
6.	1.6	ભારતની પડોશી દેશો સાથેની સરહદ	1.7
7.	1.7	ભારતની પડોશી દેશો સાથેની સીમાના નામો	1.13
8.	1.8	ભારતીય રાજ્યો / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશની સીમા સાથે જોડાયેલ પડોશી દેશો	1.14
9.	1.9	સમુદ્રી તટ રેખાના રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો	1.15
10.	1.10	ભારતના રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનું ઝોન અનુસાર વિભાજન	1.15
11.	1.11	ભારતના રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની પ્રાથમિક માહિતી	1.16
12.	1.12	ભારત સંબંધિત કેટલાંક મહત્વના તથ્યો	1.17
13.	1.1	નદીય ખીણ પ્રદેશોને આધારે હિમાલયનું વિભાજન	2.11
14.	1.2	પશ્ચિમ હિમાલય અને પૂર્વ હિમાલય વચ્ચેનો તફાવત	2.12
15.	1.3	હિમાલયના ટોચના શિખરો	2.12
16.	1.4	વિશ્વના તેમજ ભારતના ઊંચા શિખરો	2.12
17.	1.5	હિમાલયમાં આવેલા ઘાટ	2.13
18.	1.6	ભારતની મુખ્ય ખીણો	2.14
19.	1.7	સિંધુની સહાયક નદીઓ દ્વારા ભારતમાં બનેલા મહત્વના દોઆબ	2.20
20.	1.8	દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશનું લાક્ષણિકતાના આધારે વિભાજન	2.24
21.	1.9	પશ્ચિમી તટીય મેદાની પ્રદેશ અને પૂર્વીય તટીય મેદાની પ્રદેશ વચ્ચેનો તફાવત	2.32
22.	1.10	ભારતના સમુદ્ર તટે આવેલા ટાપુઓ	2.33
23.	1.11	ભારતના ટાપુઓ ઉપર વસતા જનજાતિય સમૂહો	2.35
24.	1.12	ભારતને સંબંધિત ચેનલો અને સામુદ્રધુની તેમજ મહત્વની જળસંધિઓ	2.36
25.	3.1	સિંધુ નદી તંત્ર	3.8
26.	3.2	પંચપ્રયાગ	3.9
27.	3.3	ગંગા નદીના વિવિધ નામ	3.9
28.	3.4	ગંગા નદીને મળતી સહાયક નદીઓ (પશ્ચિમ થી પૂર્વ)	3.12
29.	3.5	ગંગા નદીની ડાબા કિનારાની સહાયક નદીઓ	3.14
30.	3.6	ગંગા નદીની જમણા કિનારાની સહાયક નદીઓ	3.15
31.	3.7	બ્રહ્મપુત્ર નદીનાં વિવિધ નામો	3.18
32.	3.8	બ્રહ્મપુત્ર નદી તંત્ર	3.18
33.	3.9	બંગાળની ખાડીમાં મળતી નદીઓ	3.22
34.	3.10	અરબસાગરમાં મળતી નદીઓ	3.26
35.	3.11	અંતસ્થઃ નદીઓ	3.27
36.	3.12	ભારતની સૌથી લાંબી નદીઓ	3.27
37.	3.13	વિવિધ નદીઓના ઉપનામો	3.27
38.	3.14	અયનવૃત્તો પરથી પસાર થતી વિશ્વની નદીઓ	3.28
39.	3.15	પૂર્વ તરફ વહેતી નદીઓ	3.28
40.	3.16	પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદીઓ	3.28
41.	3.17	હિમાલયની નદીઓ અને દ્વીપકલ્પીય નદીઓ વચ્ચેનો તફાવત	3.28

DEMO COPY

PART
I

સામાન્ય ભૂગોળ

General Geography

1. ભારત : સામાન્ય પરિચય
(Indian : General Introduction)
2. ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ (Physiography of India)
3. અપવાહ તંત્ર (Drainage System)
4. સિંચાઇ અને બહુહેતુક યોજનાઓ
(Irrigation and Multipurpose Projects)
5. જમીન (Soil)
6. આબોહવા (Climate)
7. પ્રાકૃતિક વનસ્પતિ અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો
(Natural Vegetation and National Parks)

DEMO COPY

1 ભારત : સામાન્ય પરિચય

India : General Information

આપણા દેશનું નામ 'ભારત' છે. ભારતને પ્રાચીનકાળથી અત્યાર સુધી અલગ – અલગ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. પ્રાચીનકાળમાં ભારતીય ઉપમહાદ્વીપને 'ભારતવર્ષ' ના નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો. ઋગ્વેદિક કાળના પ્રમુખ જન 'ભરત' ના નામ પરથી તેનું નામ 'ભારત' રાખવામાં આવ્યું હોઇ શકે છે. 'ભારત' શબ્દનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ પુરાણોમાં મળે છે. વાયુ પુરાણના એક સંદર્ભમાં દુષ્યંત અને શકુંતલાના પુત્ર 'ભરત' નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જેના નામ પરથી આ ભૂમિ ભાગનું નામ 'ભારત' પડયું હશે તેવુ માનવામાં આવે છે.

આ ભૂમિમાં આર્યો વસવાટ કરતાં હોવાને કારણે તેને આર્યોની ભૂમિ એટલે ' આર્યાવર્ત' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારત જંબુ દ્વીપનો દક્ષિણ ભાગ હતો.

મધ્યકાલીન (પર્શિયન તથા અરબી) ઈતિહાસકારો દ્વારા ભારતને હિંદુની ભૂમિ એટલે કે 'હિંદ' અથવા 'હિંદુસ્તાન' શબ્દથી સંબોધિત કરવામાં આવ્યો હતો.

નોંધ : ભારતનો પર્યાયી શબ્દ 'ઈન્ડિયા' શબ્દની ઉત્પતિ યૂનાની શબ્દ 'ઈન્ડોઈ' (Indoi) થી થયેલી માનવામાં આવે છે. સિંધુ સભ્યતાની સંસ્કૃતિને પણ 'ઈન્ડસ વેલી' (Indus Velly) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેની સમયાંતરે અપભ્રંશ Indus માંથી India થયું હશે.

'હિંદુ' (Hindu) શબ્દ એ 'સિંધુ' (Sindhu) પરથી આવ્યો છે. પર્શિયન લોકો 'S' નો ઉચ્ચારણ 'H' તરીકે કરે છે, તેથી તેઓ 'Sindhu' નું ઉચ્ચારણ 'Hindu' કરે છે. સિંધુની પૂર્વ તરફ આવેલી ભૂમિ એટલે સિંધુસ્તાન એટલે કે હિંદુસ્તાન. વર્તમાનમાં માત્ર 'ભારત' અને 'ઈન્ડિયા' એ બે નામ જ ઔપચારિક રીતે વપરાય છે. આમ છતાં હિંદુસ્તાન નામ પણ પ્રચલિત છે.

ભારત : એક ભૌગોલિક એકમ તરીકે (India as a Geographical Unit)

ભારત એ પૃથ્વીના **ઉત્તર–પૂર્વ ગોળાર્ધ**માં આવેલ છે. તેનું સ્થાન 8°4' ઉત્તરી અક્ષાંશ થી 37°6' ઉત્તર અક્ષાંશ વચ્ચે તથા 68°7' પૂર્વ રેખાંશ થી 97°25' પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલ છે.ભારતની આકૃતિ ચતુષ્કોણને મળતી આવે છે. ભારતની ઉત્તરથી દક્ષિણ લંબાઈ 3214 કિ.મી. તથા પૂર્વ થી પશ્ચિમ લંબાઈ 2933 કિ.મી. છે. (Fig. 1.1) ભારતની મુખ્ય ભૂમિ ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી લઈને દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી સુધી તથા પૂર્વમાં અરૂણાચલ પ્રદેશથી લઈને પશ્ચિમમાં ગુજરાતના કચ્છના રણ સુધી ફેલાયેલી છે.

ભારતનું કુલ ક્ષેત્રફળ લગભગ **32, 87, 263 વર્ગ કિ.મી.** છે, જે પૃથ્વીના કુલ ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળના માત્ર **2.4%** છે. આ ક્ષેત્રફળ ના આધારે રશિયા, કેનેડા, યુ.એસ.એ, ચીન, બ્રાઝિલ અને ઑસ્ટ્રેલિયા બાદ ભારત વિશ્વનો સાતમો સૌથી મોટો દેશ છે. ભારત એ બ્રિટન કરતા આશરે 13 ગણો મોટો દેશ છે, જેણે ભારત પર 200 વર્ષ સુધી શાસન કર્યુ હતું. ભારતના ઘણા રાજ્યો વિશ્વના અનેક દેશો કરતા પણ મોટા છે.

ભારતનો અક્ષાંશીય વિસ્તાર વિષુવવૃતથી ઉત્તરધ્રુવ સુધીના કોણીય વિસ્તારનો લગભગ $1/3$ ભાગ છે, જ્યારે રેખાંશીય વિસ્તાર એ વિષુવવૃતના પરિઘના $1/12$ ભાગનો છે.ભારતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ છેડા વચ્ચે આશરે 30° રેખાંશનો તફાવત હોવાથી અંતિમના બંને સ્થળોના સ્થાનિક સમયમાં લગભગ 2 કલાકનો તફાવત જોવા મળે છે,સમયની આ સમસ્યાના નિવારણ રૂપે **82° 30' પૂર્વ રેખાંશના** સ્થાનિક સમયને દેશના **'પ્રમાણ સમય'** તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે ,જે ઉત્તરપ્રદેશના **મિર્ઝાપુર**માંથી પસાર થઈ છે. ભારતની પ્રમાણ સમયરેખા કુલ પાંચ રાજ્યો–ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, છત્તીસગઢ, ઓડિશા અને આંધ્રપ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે. **છત્તીસગઢ રાજ્યમાં પ્રમાણસમય રેખા, કર્કવૃત રેખાને છેદે છે.** આવી જ રીતે અક્ષાંશીય વિસ્તારની વરસાદના વિતરણમાં, તાપમાન તથા જૈવ વિવિધતા પર અસર જોવા મળે છે. કેરળમાં સૌથી લાંબા અને સૌથી ટૂંકા દિવસ વચ્ચેનો તફાવત વધુમાં વધુ 45 મિનિટ જેટલો જોવા મળે છે જ્યારે ઉત્તરમાં લેહ–લદ્દાખમાં આ તફાવત 4 કલાક જેટલો વધુ જોવા મળે છે.ભારતમાં

DEMO COPY

આવી હતી. પરંતુ આ સીમાને ક્યારેય ચોકસાઈપૂર્વક નકશા પર રેખાંકિત કરવામાં આવી નથી, જેના કારણે ભારત અને ચીન વચ્ચે અનેક વિવાદ થતા રહે છે.

ચીન દાવો કરે છે અકસાઈ ચીન એ ભાષાકીય, ધાર્મિક તથા સાંસ્કૃતિક રીતે તિબેટનો વિસ્તૃત ભાગ છે. જ્યારે ભારતનો દાવો છે કે આ ક્ષેત્ર ઐતિહાસિક રીતે જમ્મુ–કશ્મીર દ્વારા 1849 થી શાસિત હતો અને 1665, 1686 અને 1892ની અલગ–અલગ ઈન્ડો–તિબેટ સંધિ દ્વારા તેની સીમા નિર્ધારિત થઈ હતી.

1954 થી ચીન વારંવાર આંતરરાષ્ટ્રીય સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને ઘૂસણખોરી કરતુ આવ્યું છે. વર્ષ 1962માં સમગ્ર મોરચે યુદ્ધ કરીને ચીન ભારતની સીમામાં છેક અંદર સુધી ઘૂસી આવ્યું હતું. વર્તમાનમાં પરંપરાગત સીમાથી 16 થી 240 કિ.મી. સુધી ચીન દ્વારા અધિગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં ચીને ભારતનો 54,000 કિ.મી. જેટલો વિસ્તાર પચાવી પાડયો છે જે અકસાઈ ચીન નામે જાણીતો છે. વર્ષ 1962ના ભારત–ચીન યુદ્ધ બાદ અનઔપચારિક યુદ્ધ વિરામ રેખા દર્શાવવામાં આવી જેને LAC (Line of Actual Control) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ ભારત અને ચીન વચ્ચે અધિકારીક રૂપે હજી સુધી કોઈ નિશ્ચિત સરહદ નકકી કરવામાં આવી નથી જે ને પરિણામે ઘણી વાર ભારત અને ચીનના સૈનિકો વચ્ચે હિંસક ઝડપ થતી જોવા મળે છે.

ગલવાન ઘાટી વિવાદ (Galwan Valley Dispute)

ભારતના લદ્દાખ અને અકસાઈ ચીન વચ્ચે વહેતી ગલવાન નદી પાસે આવેલા ક્ષેત્રને **ગલવાન ઘાટી** કહેવામાં આવે છે. વર્ષ 2020 માં ભારતની અને ચીનની સેના વચ્ચે હિંસક ઝડપ થતાં બંને દેશોને જાનમાલનું નુકશાન થયું હતું. ચીનનો દાવો હતો કે સંપૂર્ણ ગલવાન ઘાટી વાસ્તવિક નિયંત્રણ રેખા (LAC-Line of Actual Control) પાસે ચીનના હિસ્સાવાળા ભાગ પર સ્થિત છે. જેથી તે ચીનનો હિસ્સો છે. પરંતુ ભારતે ચીનના આ દાવાને સંપૂર્ણ નકારી દીધું હતું. નોંધનીય બાબત છે કે બંને દેશો વચ્ચે વર્ષ 1962 થી ગલવાન ઘાટી તણાવનો મુદ્દો બન્યો રહ્યો છે. પરંતુ 1962 બાદ આ પ્રથમ ઘટના છે જ્યારે બંને દેશો વચ્ચે ટકરાવ થતાં જાનમાલનું નુકશાન થયું હોય.

(2) મધ્ય વિભાગ (The Middel Sector) : ભારત અને ચીન વચ્ચે મધ્ય વિભાગની સરહદ આવેલી છે. ભારતના બે રાજ્યો હિમાચલ પ્રદેશ અને ઉત્તરાખંડ આ સીમાને સ્પર્શે છે. આ સીમા પર ભારત–ચીન વચ્ચે કોઈ ખાસ વિવાદ નથી.

(3) પૂર્વી વિભાગ (The Eastern Sector) : આ સરહદ **મેકમોહન રેખા** (Mc Mohan Line) તરીકે ઓળખાય છે. બ્રિટીશ ભારતના વિદેશ સચિવ સર હેન્રી મેક મોહન (Sir Henry Mc Mohan) દ્વારા 1913-14માં બ્રિટન અને તિબેટ વચ્ચે શિમલા સીમા કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી આ સરહદ મેકમોહન રેખા તરીકે ઓળખાય છે. આ રેખા સામાન્ય રીતે હિમાલયની ટોચને સમાંતર છે, જે પશ્ચિમ તરફ ભૂટાનથી શરૂ થઈ પૂર્વમાં મ્યાનમાર સુધી વિસ્તરેલ છે.

ભારત આ સીમાને આંતરરાષ્ટ્રીય સીમા તરીકે ગણાવે છે જ્યારે ચીન આ રેખાને ગેરકારદેસર ગણાવીને સ્વીકાર કરવા તૈયાર નથી. ચીનનો દાવો છે કે તિબેટને કોઈ કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવાનો અધિકાર ન હતો, છતાં શિમલા કરાર કર્યો હોવાથી તે ગેરકાયદેસર છે. પરંતુ ભારતે તેનો વિરોધ કરતા દાવો કર્યો કે તિબેટે ભૂતકાળમાં સ્વતંત્ર રીતે અનેક કરારો પર હસ્તાક્ષર કર્યા છે અને તે અમલમાં પણ રહ્યા છે.

ચીન મેકમોહન રેખાને ગેરકાયદેસર ગણાવીને તે સીમાને દક્ષિણમાં હિમાલયની તળેટી સુધી ગણાવે છે. ચીન એ અરૂણાચલના 88000 ચો કિ.મી. નાં સમગ્ર પ્રદેશ પર દાવો કરીને તેને દક્ષિણ તિબેટ (South Tibet) તરીકે ઓળખાવે છે. જેનો વહીવટ વર્ષ 1947થી ભારત દ્વારા કરવામાં આવી રહ્યો છે.

1950 થી ભારત–ચીનના સંબંધોમાં તણાવની શરૂઆત થઈ હતી. 1959માં એક નાનકડો સૈન્ય ટકરાવ થયો ત્યારબાદ ચીને 1962માં યુદ્ધ કર્યુ અને લદ્દાખ તથા અરૂણાચલ પ્રદેશના ક્ષેત્ર પર કબજો જમાવ્યો હતો. આશ્ચર્યજનક રીતે ચીને પૂર્વીય વિભાગમાંથી પોતાના સૈનિકો પરત બોલાવ્યા પરંતુ અકસાઈ ચીન ક્ષેત્રમાંથી સૈનિકો પરત ખેંચ્યા નહી.

સીમા વિવાદના ઉકેલ માટે ચીને એક પેકેજ ડીલ(Package Deal) સૂચવી હતી જે અંતર્ગત ભારત અકસાઈ ચીન પર ચીનનું અધિપત્ય સ્વીકારે, જેના બદલામાં ચીન મેક–મોહન રેખાને આંતરરાષ્ટ્રીય રેખા તરીકે સ્વીકાર કરશે. પરંતુ ભારત Sector - by - sector એપ્રોચ દ્વારા તમામ વિવાદને ઉકેલવા માટે આશાપ્રદ છે, કારણ કે ચીને રશિયા તથા વિયેતનામ સાથે પણ સીમા વિવાદ ઉકેલ્યા છે.

DEMO COPY

સિયાચીન ગ્લેશીયર વિવાદ (The Siachin Glacier dispute)

સિયાચીન ગ્લેશિયર 75 કિ.મી લાંબુ તથા 2–8 કિ.મી પહોળું ધ્રુવ ક્ષેત્રની બહારનું સૌથી મોટું ગ્લેશિયર છે. જે સમુદ્રની સપાટીથી 5800 મિટરની ઊંચાઈએ 450 ચો.કિ.મી. ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. લદ્દાખ ક્ષેત્રમાં કારાકોરમ માંથી પસાર થતા ચીન–પાકિસ્તાન હાઈવેથી તદ્દન નજીક હોવાથી તેનું રણનીતિક મહત્વ ઘણું છે. ભારત આ ગ્લેશિયરના $^3/_4$ ક્ષેત્ર પર કબજો ધરાવે છે.

પાકિસ્તાને આ ક્ષેત્રમાં એક છાવણીનું નિર્માણ કર્યુ છે. તેના જવાબ સ્વરૂપે 1984માં ઓપરેશન **મેઘદૂત** ચલાવવામાં આવ્યું હતું. ત્યારથી બંને દેશો પોતાના સૈનિકો હંમેશા માટે તૈનાત રાખતા આવ્યા છે. આટલી ઊંચાઈએ સામાન પહોંચાડવો અત્યંત ખર્ચાળ સાબિત થાય છે. વિષમ આબોહવા તથા પ્રતિકુળ સ્થાનને લીધે પણ બંને દેશોના સૈનિકોના મૃત્યુ થાય છે. બંને દેશોએ શાંતિપૂર્ણ સમજૂતી દ્વારા આટલી વિશાળ માત્રામાં થતી જાનમાલની નુકશાની રોકવી જોઈએ.

ભારત – નેપાળ સીમા (The India - Nepal Border)

નેપાળ એ ચીન અને ભારત વચ્ચે આવેલ લેન્ડલોક (Landlock) દેશ છે.પશ્ચિમમાં ઉત્તરાખંડથી શરૂ કરી પૂર્વમાં સિક્કિમ સુધી ભારત નેપાળ સાથે 1751 કિ.મી.ની સરહદ ધરાવે છે. ભારતના 5 રાજ્યો ઉત્તરાખંડ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, પશ્ચિમ બંગાળ અને સિક્કીમ નેપાળ સાથે સીમા ધરાવે છે. ભારત–નેપાળ સીમા મોટા ભાગે શિવાલિક હિમાલયની તળેટીને સમાંતર પૂર્વ–પશ્ચિમ વિસ્તરેલી છે.

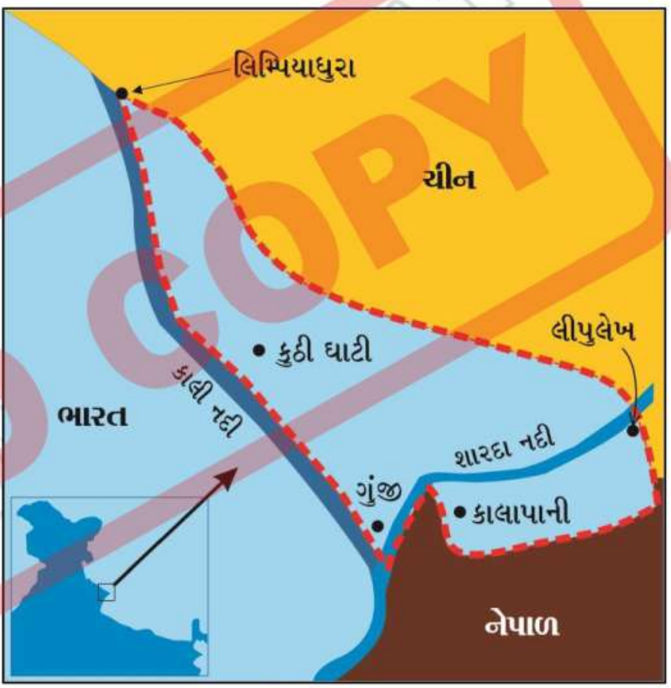

Fig. 1.7 કાલાપાની વિવાદ ક્ષેત્ર

નેપાળ અને ભારત વચ્ચે કાલાપાની ક્ષેત્ર (Fig.1.7) ને લઈને વિવાદ છે. કાલી નદીના તટ પર 3600 મીટરની ઊંચાઈએ આવેલ કાલાપાની ક્ષેત્રને લઈ ભારતનો દાવો છે કે તે ઉત્તરાખંડના પિથૌરાગઢ જિલ્લાનો હિસ્સો છે જ્યારે નેપાળ દ્વારા દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે તે નેપાળના ધારચૂલા જિલ્લાનો હિસ્સો છે.ભારત દ્વારા કૈલાસ માનસરોવર ની યાત્રા માટે લીપુલેખ ઘાટ થઈને જતા નવા રોડનું ઉદઘાટન કરતા નેપાળ દ્વારા તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો અને પોતાનો નવો નકશો જાહેર કરવામાં આવ્યો જેમાં કાલાપાણી , લિમ્પિયાધુરા અને લિપુલેખ ને નેપાળના નકશામાં દર્શાવવામાં આવ્યા હતા.

ભારત–મ્યાનમાર સીમા (India - Myanmar Boundary)

ભારત – મ્યાનમાર વચ્ચે 1458 કિ.મી. લાંબી સરહદ આવેલી છે. જે ઉત્તરમાં ભારત–મ્યાનમાર–ચીન ટ્રાઈજંકશનથી શરૂ કરી મિઝોરમના દક્ષિણના છેડા સુધી વિસ્તરેલ છે. અમુક નાના વિવાદને બાદ કરતા બંને દેશ વચ્ચેની આ સીમા હંમેશા શાંત અને મૈત્રીપૂર્ણ રહેલ છે. ભારતના અરૂણાચલ પ્રદેશ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર અને મિઝોરમ, 4 રાજ્યો મ્યાનમાર સાથે સરહદ ધરાવે છે.

ભારતે મ્યાનમાર સાથે કાલાદાન મલ્ટી–મોડલ ટ્રાન્ઝીટ ટ્રાન્સપોર્ટ પ્રોજેક્ટ માટે કરાર કર્યા છે જે અંતર્ગત ભારતમાંથી કલકત્તા પાસેથી માલ–સામાન દરિયા મારફતે મ્યાનમારના પણૈચી, કાલાદાન નદીમાં થઈને મિઝોરમ રાજ્ય સુધી પહોંચાડવામાં આવશે. આથી ભારતની પૂર્વોત્તર રાજ્યો સાથેની કનેકટીવીટી વધશે તથા એક નવો વૈકલ્પિક માર્ગ મળશે.

DEMO COPY

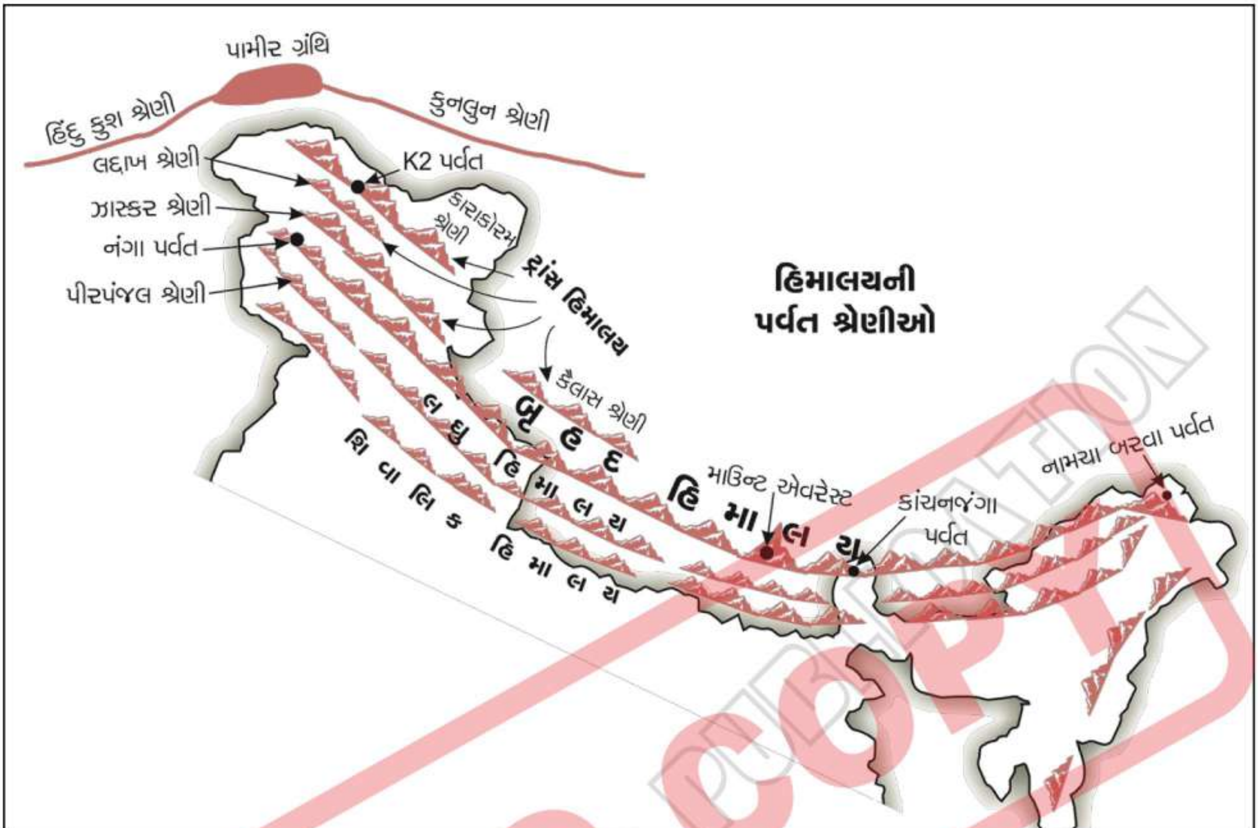

Fig. 2.3 હિમાલયની પર્વત શ્રેણીઓ

DEMO COPY

1. ટ્રાન્સ/ ટેથિસ હિમાલય (The Trans/ Tethis Himalaya)

ટ્રાન્સ હિમાલય એ બૃહદ હિમાલયની ઉત્તરે આવેલી પર્વતમાળા છે. તે મુખ્યત્વે તિબેટમાંથી પસાર થતી હોવાથી તેને **'તિબેટ હિમાલય'** તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ટ્રાન્સ હિમાલયમાં કારાકોરમ (Karakoram) , લદાખ (Ladakh) , કૈલાશ (Kailash) અને ઝાસ્કર (Zaskar) જેવી અગત્યની પર્વત શ્રેણીઓનો સમાવેશ થાય છે. ટ્રાન્સ હિમાલય ટેથિસ સમુદ્રનાં અવશેષો ધરાવે છે જેમાં દરિયાઈ જીવોનાં અવશેષોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ટ્રાન્સ હિમાલયની લંબાઈ પશ્ચિમથી પૂર્વ દિશામાં આશરે 1000 કિ.મી. છે જ્યારે તેની પહોળાઈ ઉત્તર થી દક્ષિણ દિશામાં આશરે 225 કિ.મી. જેટલી છે.

- **કારાકોરમ પર્વતમાળા (The Karakoram Range)**

કારાકોરમ પર્વતમાળા ટ્રાન્સ હિમાલયની સૌથી ઉત્તરની પર્વત શ્રેણી છે. તે **ક્રિષ્ણાગીરી** તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત કારાકોરમ પર્વતમાળા **'એશિયાની કરોડરજ્જુ (Back Bone of Asia)'** તરીકે પણ ઓળખાય છે. તે ભારતની અફઘાનિસ્તાન અને ચીન સાથે સરહદ બનાવે છે. કારાકોરમ પર્વતમાળામાં આવેલ **K2 પર્વત** (8611 મી.) (પાકિસ્તાન અધિકૃત કશ્મીર (POK)માં સ્થિત) એ ભારતનો સૌથી ઊંચો જ્યારે વિશ્વનો બીજા નંબરનો સૌથી ઊંચો પર્વત છે. લદ્દાખનો ઉચ્ચપ્રદેશ એ કારાકોરમ પર્વતમાળાની ઉત્તર પૂર્વમાં આવેલો છે. જેની સરેરાશ ઊંચાઈ સમુદ્ર સપાટીથી 5000 મીટર જેટલી છે. જે ભારતનો સૌથી વધુ ઊંચાઈ એ આવેલો ઉચ્ચપ્રદેશ છે.

કારાકોરમ પર્વતમાળા ધ્રુવિય પ્રદેશોની બહાર વિશ્વનાં કેટલાક મોટા ગ્લેશિયર ધરાવે છે. દા.ત. નુબ્રા ખીણમાં આવેલ 75 કિ.મી. લાંબુ સિયાચીન ગ્લેશિયર એ ધ્રુવિય પ્રદેશની બહાર સૌથી મોટું ગ્લેશિયર છે. આ ઉપરાંત કારાકોરમની પર્વતમાળામાં હિસ્પર, બાલ્ટોરો, બિયાફો અને બાતુરા જેવા અન્ય મહત્વના ગ્લેશિયરો આવેલા છે.કારાકોરમ પર્વતમાળામાં કારાકોરમ, કારા તાગ તથા ખુંજેરાબ જેવી ઘાટીઓ પણ આવેલી છે.

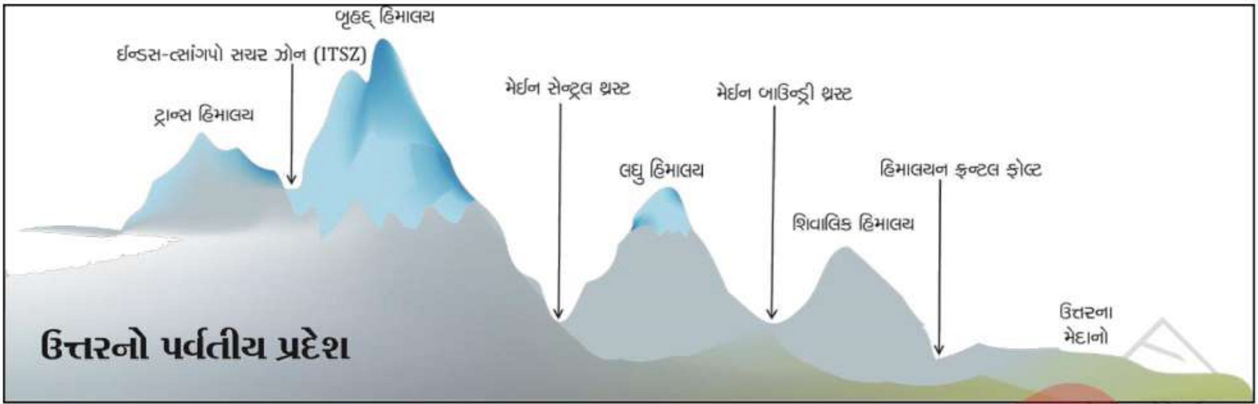

Fig. 2.5 *ઉત્તરનો પર્વતીય પ્રદેશ*

હિમાલયનું પ્રાદેશિક વર્ગીકરણ (Regional Division of Himalaya)

હિમાલયનું રાજ્યની દ્રષ્ટિએ મુખ્યત્વે પાંચ (fig:2.6) ભાગોમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. જે નીચે મુજબ છે.

1. કશ્મીર હિમાલય અથવા ઉત્તર પશ્ચિમ હિમાલય (The Kashmir/ North Western Himalaya)
2. હિમાચલ અને ઉત્તરાખંડ(કુમાઉ)હિમાલય (The Himachal / Uttrakhand (Kumaun) Himalaya)
3. સિક્કિમ અને દાર્જીલિંગ હિમાલય (The Sikkim / Darjiling Himalaya)
4. અરૂણાચલ હિમાલય (The Arunachal Himalaya)
5. ઉત્તર પૂર્વીય હિમાલય (The North Eastern Himalaya)

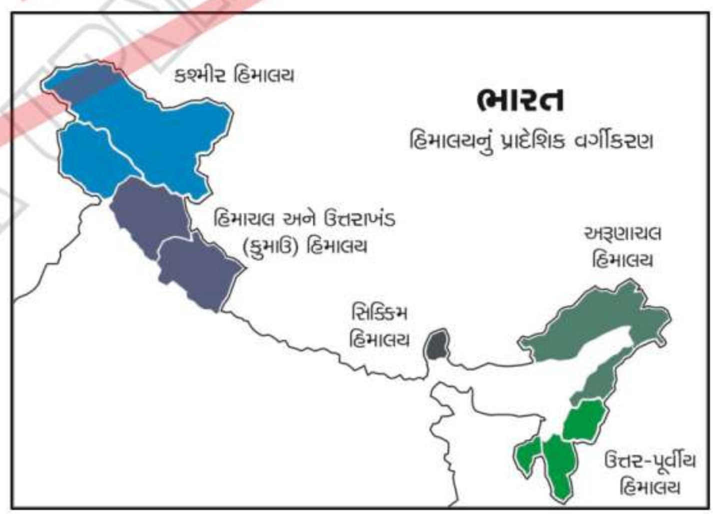

Fig. 2.6 *હિમાલયનું પ્રાદેશિક વર્ગીકરણ*

DEMO COPY

• અંદમાન–નિકોબાર દ્વીપસમૂહ (Andaman- Nicobar Island)

અંદમાન શબ્દ એ મલય ભાષાના શબ્દ 'હાંદુમન' થી બન્યો છે. જે હિંદુ દેવતા હનુમાનના નામ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. નિકોબાર શબ્દ પણ આ ભાષા ઉપરથી જ ઊતરી આવ્યો છે જેનો અર્થ નગ્ન લોકોની ભૂમિ એવો થાય છે.બંગાળની ખાડીમાં આવેલા અંદમાન–નિકોબાર દ્વીપ સમૂહમાં 572 જેટલા નાના–મોટાં દ્વીપો આવેલાં છે. જેમાં અંદમાન દ્વીપસમુહમાં 300 કરતાં વધુ દ્વીપો આવેલા છે. જ્યારે નિકોબાર દ્વીપસમુહમાં 19 જેટલા દ્વીપો આવેલા છે. આ દ્વીપ સમૂહ ભારતીય મહાદ્વીપથી આશરે 2000 કિ.મી. ના અંતરે બંગાળની ખાડીમાં આવેલ છે. ઉત્તર–દક્ષિણ દિશામાં આવેલાં 1000 કિ.મી.ની લંબાઈમાં ફેલાયેલાં છે.જેની સરેરાશ પહોળાઈ 25 કિ.મી જેટલી છે.

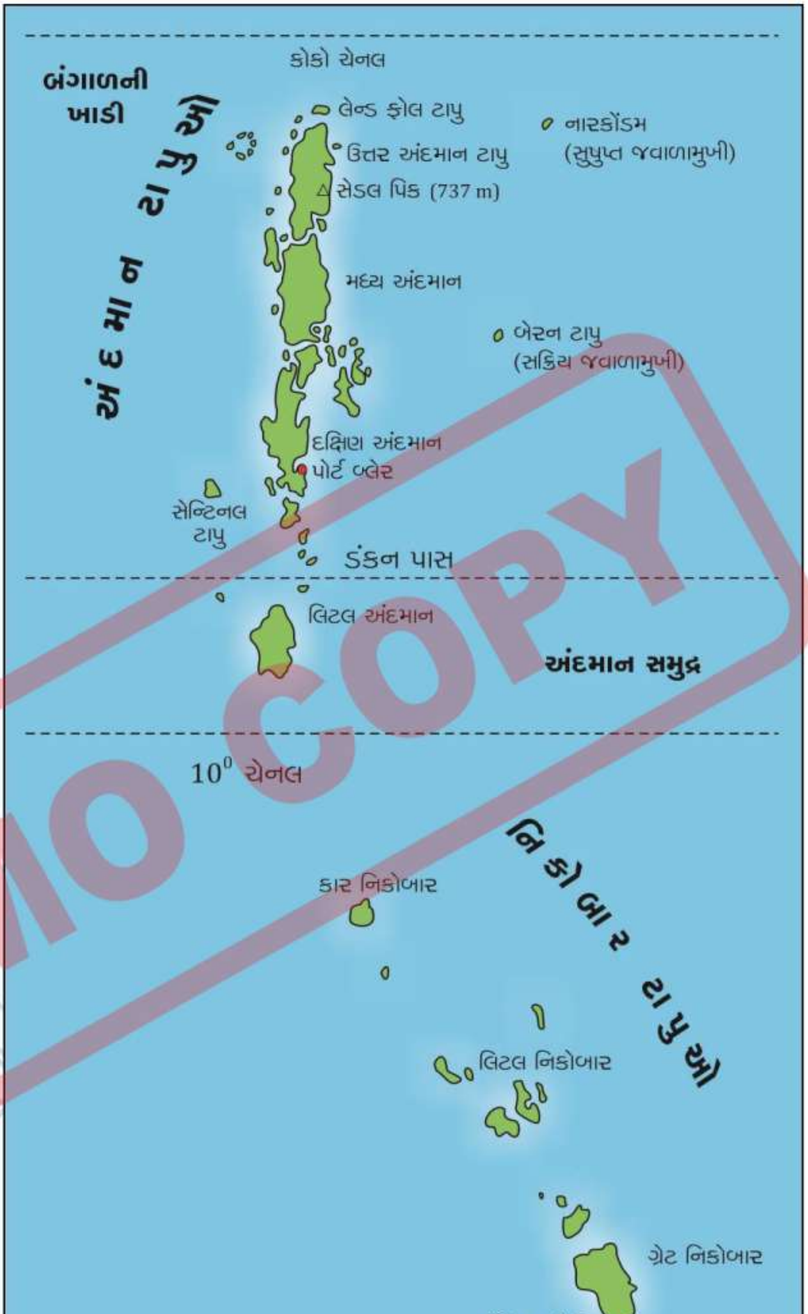

Fig. 2.12 અંદમાન–નિકોબાર દ્વીપસમૂહ

અંદમાન–નિકોબાર દ્વીપ સમૂહ (fig:2.12) 92°10' પૂર્વ રેખાંશથી 94°15' પૂર્વ રેખાંશ અને 06°45' ઉત્તર અક્ષાંશથી 13°45' ઉત્તર અક્ષાંશ વચ્ચે આવેલા છે. લેન્ડ ફોલ એ અંદમાન–નિકોબારનો સૌથી ઉત્તરમાં આવેલો ટાપુ છે. જ્યારે ઈન્દિરા પોઈન્ટ (ગ્રેટ નિકોબાર ટાપુ)ભારતનું અને અંદામાન–નિકોબારનું દક્ષિણત્તમ બિંદુ છે.અંદમાન–નિકોબારની રાજધાની **પોર્ટબ્લેર** કે જે **દક્ષિણ અંદમાન દ્વીપ** પર આવેલી છે, જ્યાં પ્રસિદ્ધ સેલ્યુલર જેલ આવેલી છે.આ ઉપરાંત પોર્ટબ્લેરમાં વીર સાવરકર આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈમથક પણ આવેલ છે.

મધ્ય અંદમાન ભારતનો સૌથી મોટો કુદરતી ટાપુ છે. અંદમાન–નિકોબાર દ્વીપ સમૂહ ભૌગોલિક સ્વરૂપે મ્યાનમારમાં આવેલી અરાકન પર્વતમાળાના સમુદ્રમગ્ન પર્વતોના શિખરો છે. અહી 9 જેટલા નેશનલ પાર્ક/ મરીન નેશનલ પાર્ક આવેલા છે જેમાં મહાત્માં ગાંધી મરિન નેશનલ પાર્ક ખૂબ જાણીતુ છે. અહી આવેલો નોર્થ સેન્ટિનલ ટાપુ ત્યાં વસતી પ્રાચીન આદિવાસી પ્રજાના કારણે પ્રખ્યાત છે. ઉત્તરી અંદમાનની પૂર્વમાં આવેલ નારકોડમ ટાપુ ઉપર બે સુષુપ્ત જ્વાળામુખી આવેલ છે તથા બૈરેન ટાપુ ઉપર ભારતનો એક માત્ર સક્રિય જ્વાળામુખી

DEMO COPY

Table: 2.12 **ભારતને સંબંધિત ચેનલો અને સામુદ્રધુની તેમજ મહત્વની જળસંધિઓ**

ક્રમ	ચેનલ (સામુદ્રધુની)	ક્ષેત્રો
1.	6° ચેનલ	ગ્રેટ નિકોબારને સુમાત્રા (ઈન્ડોનેશિયા)થી અલગ કરે છે.
2.	8° ચેનલ	માલદીવને મીનીકોયથી અલગ પાડે છે.
3.	9° ચેનલ	મીનીકોય દ્વીપ અને મુખ્ય લક્ષદ્વીપ વચ્ચે આવેલી છે.
4.	10° ચેનલ	આંદામાન તથા નિકોબારને અલગ પાડતી ચેનલ
5.	11° ચેનલ	આ ચેનલ લક્ષદ્વીપને ઉત્તરમાં એમીનદીવી તથા દક્ષિણમાં કનિનોર એમ બે વિભાગે અલગ કરે છે.
6.	ગ્રેંડ ચેનલ	સુમાત્રા અને નિકોબારને અલગ કરે છે.
7.	પાલ્ક સામુદ્રધુની (Palk Strait)	શ્રીલંકા તથા તમિલનાડુની વચ્ચે આવેલ છે.
8.	ડંકન પાસ	લીટલ આંદામાન અને દક્ષિણ આંદામાનની વચ્ચે આવેલ છે.
9.	કોકો સ્ટ્રેટ (Coco Strait)	અંદમાન અને મ્યાનમારના કોકોદ્વીપને અલગ કરે છે.
10.	પાક જળસંધિ	ભારત–શ્રીલંકા (તમિલનાડુ – જાફના પ્રાયદ્વીપ)
11.	કોકો જળસંધિ	અંદમાન–કોકો દ્વીપ (મ્યાનમાર)

અગાઉની પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો

1. સૌથી વધુ સંખ્યામાં ભારતીય ટાપુઓ ....માં આવેલા છે. (GPSC -2018)
   (A) બંગાળની ખાડી (B) અરબી સમુદ્ર
   (C) મન્નારનો અખાત (D) સેથંલ સમુદ્ર
2. છોટા નાગપુર ઉચ્ચ પ્રદેશમાં કયા પ્રકારના ખડકો મળી આવે છે ? (GPSC -2018)
   (A) અગ્નિકૃત ખડકો (B) પતર ખડકો
   (C) વિકૃત ખડકો (D) લાવા ખડકો
3. પશ્ચિમી ઘાટ સંદર્ભે નીચે આપેલા વિધાનોમાંથી કયું(યા) વિધાન(નો) ખરું(રાં) છે ? (GPSC -2018)
   1. પશ્ચિમ ઘાટ ભારતના પશ્ચિમ કિનારે ચોમાસાના વરસાદનું મુખ્ય કારણ છે.
   2. પશ્ચિમ ઘાટને તમિલનાડુમાં સહ્યાદ્રી અને તેલંગાણામાં નિલગીરી પર્વતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
   3. પશ્ચિમ ઘાટની ઊંચાઈ ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ઘટે છે.

   (A) ફક્ત 1 (B) ફક્ત 1 અને 2
   (C) ફક્ત 2 અને 3 (D) ફક્ત 2
4. નીચે આપેલી જોડીઓમાંથી કઈ જોડી(ઓ) ખરી નથી? (GPSC -2018)
   1. નાથુ લા પાસ – સિક્કિમ અને તિબેટ
   2. પાલક્કાડ ગેપ પાસ – કેરળ અને તમિલનાડુ
   3. શિપકી લા પાસ – અરૂણાચલ પ્રદેશ અને ચીન
   4. જોજી લા પાસ – કાશ્મીર ઘાટી અને લડાખ

   (A) ફક્ત 1 (B) ફક્ત 3
   (C) ફક્ત 1 અને 2 (D) ફક્ત 2 અને 4
5. મુન્નાર હિલસ્ટેશન કયા રાજ્યમાં આવેલું છે?
   (A) તમિલનાડુ (B) કેરળ
   (C) કર્ણાટક (D) સિક્કિમ
6. નીચેના પૈકી કયું પર્વતશિખર પશ્ચિમ ઘાટની પર્વતમાળાઓમાં નથી ? (PI -2019)
   (A) કુંદ્રેમુખ શિખર (B) મહાબળેશ્વર શિખર
   (C) કલસુબાઈ (D) નિયમગીરી

DEMO COPY

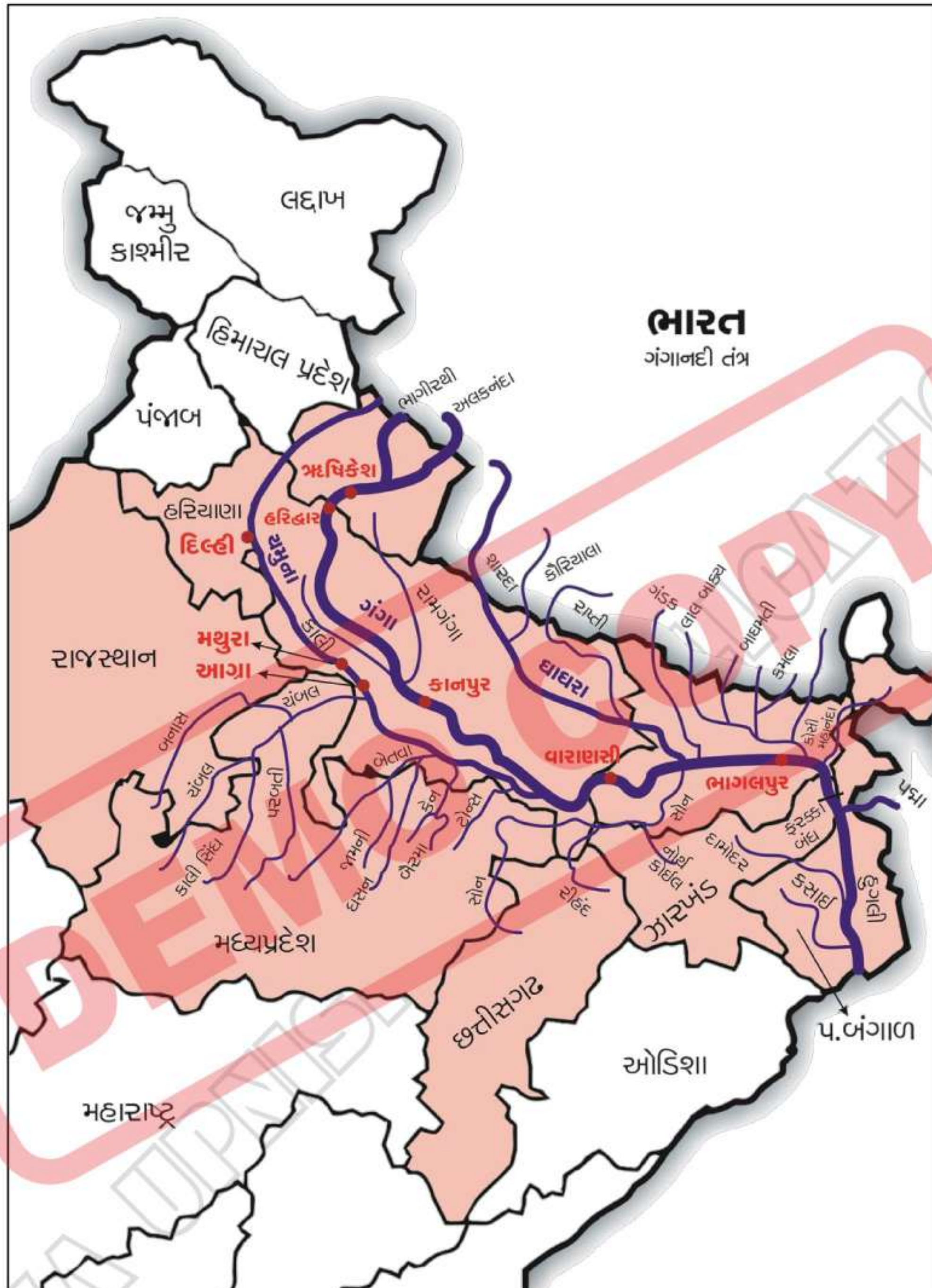

Fig. 3.4 *ગંગા નદી તંત્ર*

DEMO COPY

ગંગા અને બ્રહ્મપુત્ર નદીના **મુખત્રિકોણ પ્રદેશને સુંદરવનના** નામે ઓળખવામાં આવે છે. જે ભારત અને બાંગ્લાદેશમાં આવેલો વિશ્વનો સૌથી મોટો ડેલ્ટા પ્રદેશ છે. અહીં 'સુંદરી' નામનાં વૃક્ષો પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. ભારતના સંદર્ભે સુંદરવન મુખત્રિકોણ પ્રદેશ એ મેન્ગ્રુવ જંગલો માટે અત્યંત જાણીતો છે.

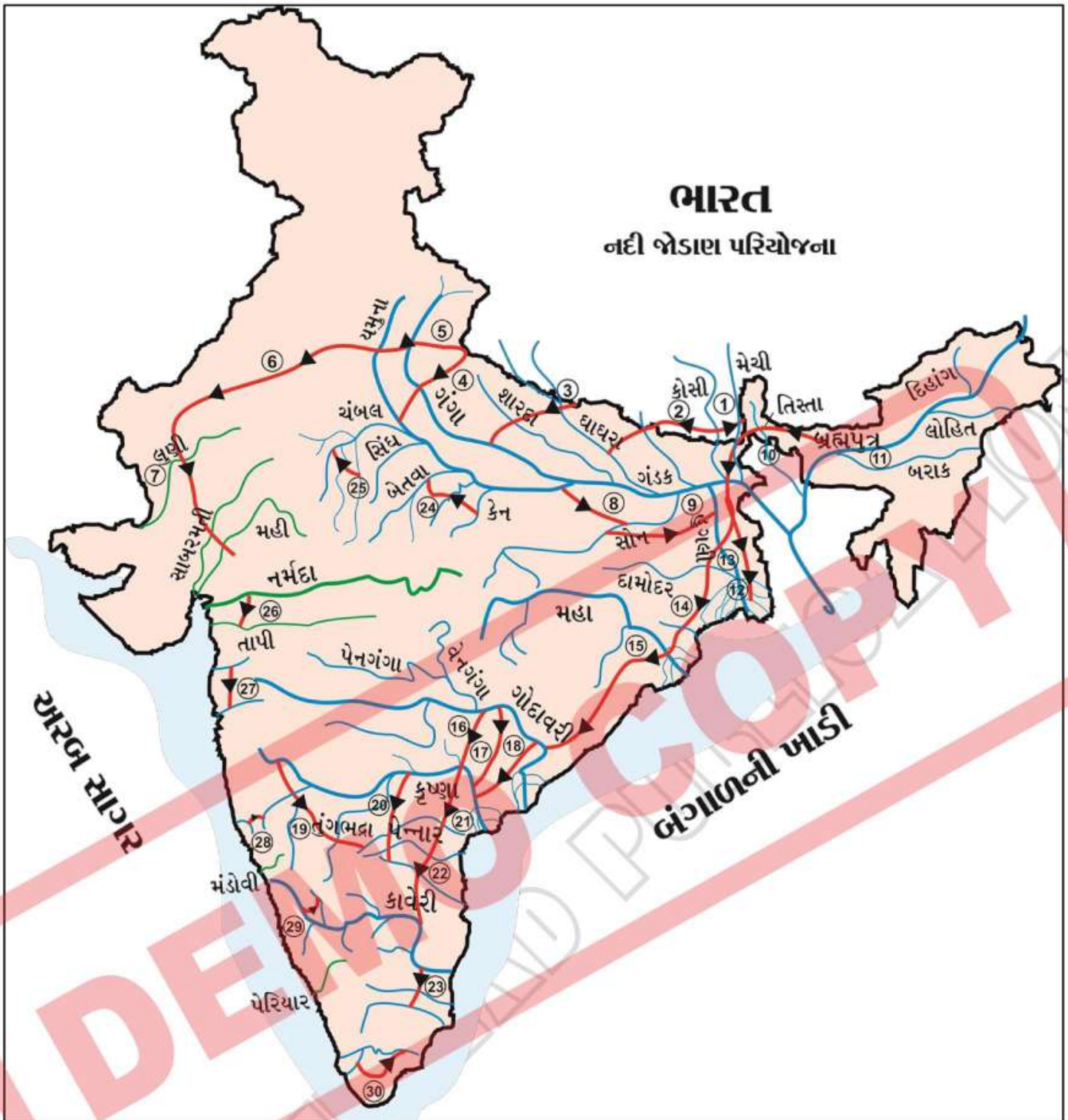

Fig. 4.3 ભારતમાં નદી જોડો પરિયોજના

Table : 4.3 **હિમાલયની નદીઓનું જોડાણ**

ક્રમ	લીંક	ક્રમ	લીંક
1.	કોસી – મેચી	8.	સોન બેરેજ
2.	કોસી–ઘાઘરા	9.	સોન ડેમ– ગંગાની દક્ષિણની સહાયક નદી
3.	ગંડક –ગંગા	10.	માનસ–સંકોષ–તિસ્તા– ગંગા
4.	ઘાઘરા–યમુના	11.	જોગીગોપા– તિસ્તા–ફરક્કા
5.	શારદા– યમુના	12.	ફરક્કા–સુંદરવન
6.	યમુના–રાજસ્થાન	13.	ગંગા–દામોદર–સુર્બનરેખા
7.	સાબરમતી– રાજસ્થાન	14.	સુર્બનરેખા– મહાનદી

સ્ત્રોત : *National Water Development Agency*

DEMO COPY

4) લા નીના (La Nina)

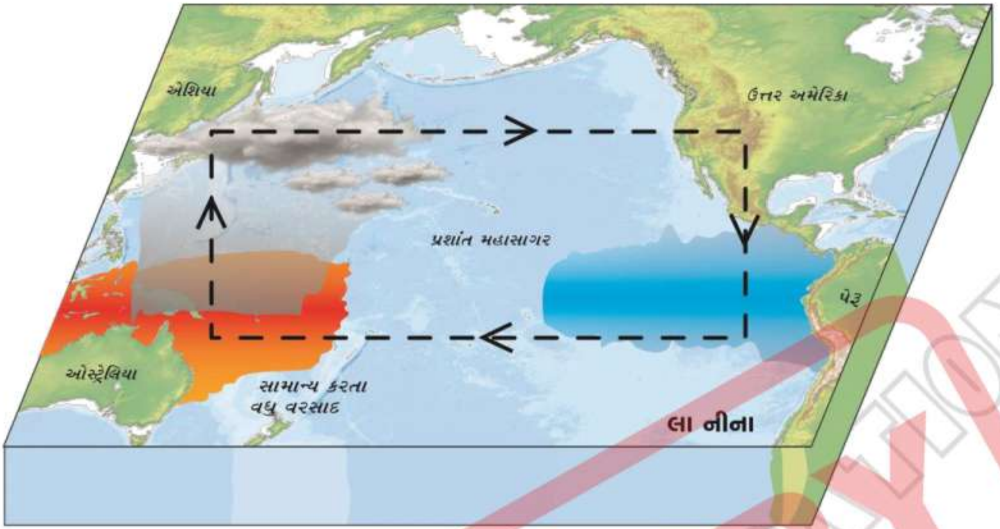

Fig. 6.12 લા નીના

હવામાનની સામાન્ય પરિસ્થિતિ (ઍલ નીનોથી વિરુદ્ધ) વધુ મજબૂત થવાની પ્રક્રિયાને 'લા નીના' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.(Fig. 6.12) આ સમય દરમિયાન પશ્ચિમ તથા મધ્ય પ્રશાંત મહાસાગરની સપાટીનું તાપમાન સામાન્ય કરતા ઓછું (ઠંડુ) થાય છે જેના કારણે ભારતમાં સામાન્ય કરતાં વધુ વરસાદ પડે છે.

5) ઍલ નીનો મોડોકી (EL Nino Modoki)

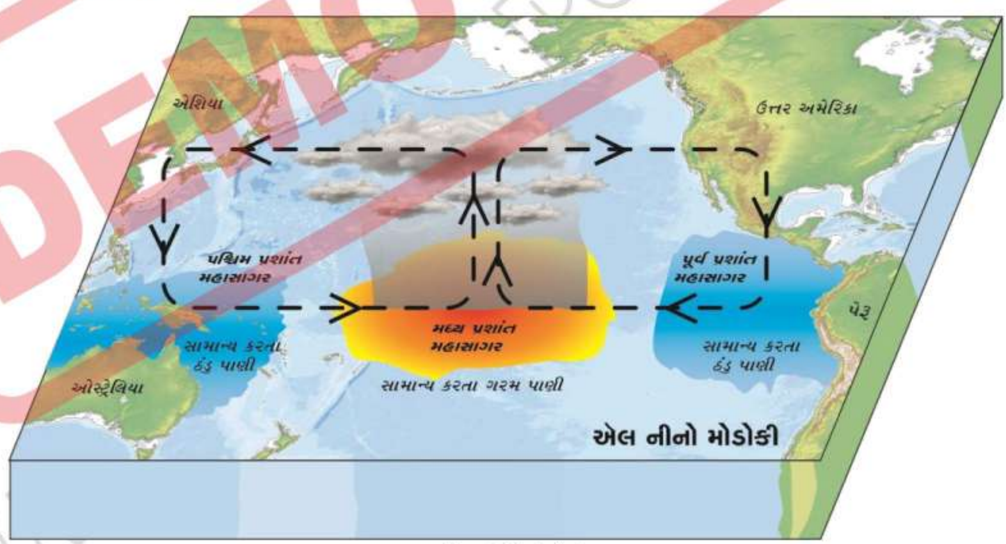

Fig. 6.13 ઍલ નીનો મોડોકી

ઍલ નીનો મોડોકી એ ઉષ્ણકટિબંધીય પ્રશાંત મહાસાગરમાં સમુદ્રનાં વાતાવરણ સાથે સંકળાયેલ એક ઘટના છે. ઍલ નીનોની ઘટના એ પૂર્વીય પ્રશાંત મહાસાગર (પેરૂ અને એકવાડોરનો તટીય કિનારો) ના પાણીનાં ગરમ થવા સાથે સંકળાયેલ છે. જ્યારે ઍલ નીનો મોડોકી એ મધ્ય ઉષ્ણ કટિબંધીય પ્રશાંત મહાસાગરનાં પાણીનાં ગરમ થવા તથા પૂર્વીય અને પશ્ચિમી ઉષ્ણકટિબંધીય પ્રશાંત મહાસાગરનાં પાણીનાં ઠંડા થવા સાથે સંકળાયેલ છે.(Fig. 6.13)

DEMO COPY

6) લા નીના મોડોકી (LA Nina Modoki)

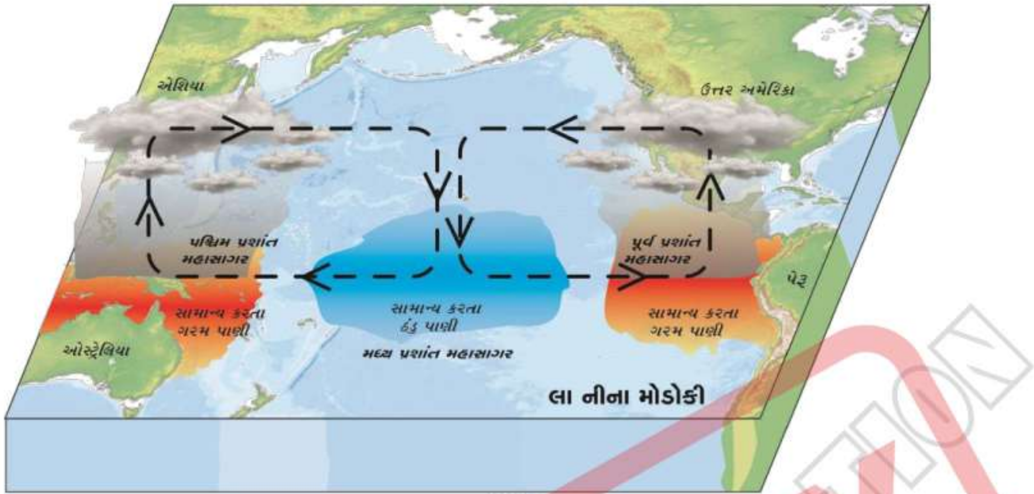

Fig. 6.14 લા નીના મોડોકી

લા નીના મોડોકીમાં ઍલ નીનો મોડોકી કરતાં વિપરીત પરિસ્થિતિ ઉદ્દભવે છે.(Fig. 6.14) આ ઘટનામાં મધ્ય પ્રશાંત મહાસાગરમાં સમુદ્રની સપાટીનું તાપમાન (Sea Surface Temperature-SST) એ પૂર્વીય તથા પશ્ચિમી પ્રશાંત મહાસાગરમાં સમુદ્રની સપાટીના તાપમાન કરતા ઓછું હોય છે. જે મુખ્યત્વે પ્રશાંત મહાસાગર પર બે વૉકર પરિભ્રમણ (Walker Circulation)નાં રચાવાને કારણે ઉદ્દભવે છે. જેમાં વૉકર પરિભ્રમણનો વાતાવરણમાં ઉપર ઊઠતો હવાનો ભાર પૂર્વીય તથા પશ્ચિમી પ્રશાંત મહાસાગર પર સ્થિત હોય છે જ્યારે વૉકર પરિભ્રમણનો વાતાવરણમાં નીચે ઊતરતી હવાનો ભાર મધ્ય પ્રશાંત મહાસાગર પર સ્થિત હોય છે.

3. હિંદ મહાસાગરીય ડાયપોલ (Indian Ocean Dipole)

Fig. 6.15 હિંદ મહાસાગરીય ડાયપોલ

હિંદ મહાસાગરની જળસપાટી પર ઉત્પન્ન થતી બે અલગ અલગ તાપીય પરિસ્થિતિને હિંદ મહાસાગર ડાયપોલ કહે છે. તેને 'ભારતીય નીનો' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. હિંદ મહાસાગર ડાયપોલ પણ ભારતીય મોન્સુનને પ્રભાવિત કરે છે. તેના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે. I. સકારાત્મક હિંદ મહાસાગરીય ડાયપોલ II. નકારાત્મક હિંદ મહાસાગરીય ડાયપોલ (Fig. 6.15)

1) સકારાત્મક હિંદ મહાસાગરીય ડાયપોલ (Positive Indian Ocean Dipole)

સકારાત્મક હિંદ મહાસાગરીય ડાયપોલમાં ઉષ્ણકટિબંધીય પશ્ચિમી હિંદ મહાસાગર(અરબ સાગર)નું તાપમાન પૂર્વીય હિંદ મહાસાગરના તાપમાન કરતાં વધુ હોય છે. જે ભારતીય મોન્સુન માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે અને ભારતમાં વધુ વરસાદ આપે છે. જ્યારે તેના કારણે ઇન્ડોનેશિયા અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ ઉદ્દભવે

DEMO COPY
YUVA UPANISHAD PUBLICATION

3.	વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	23.99	નવસારી	દીપડા, ઝરખ, ચૌશિંગા, સાબર, જંગલી ભૂંડ
4.	સામુદ્રિક રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	162.89	જામનગર (કચ્છના અખાતમાં જોડિયામાંથી ઓખા સુધીનો કિનારો)	બોનેલિયા, કોર્નલિયા, એમ્ફિસોસ, સ્ટારફિશ, ડોલ્ફિન, સોએનીમોન્સ

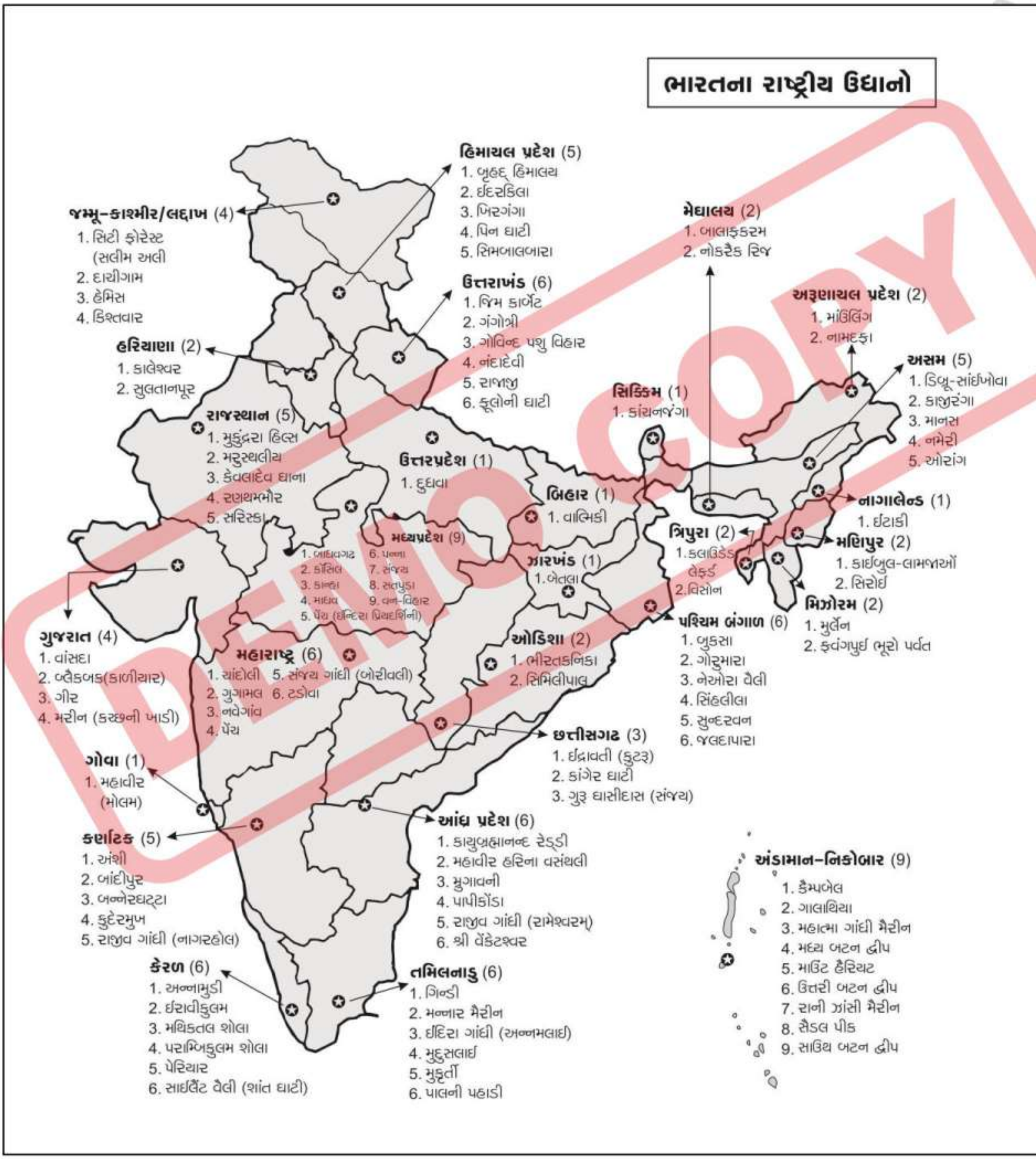

Fig. 7.6 ભારતના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો

DEMO COPY

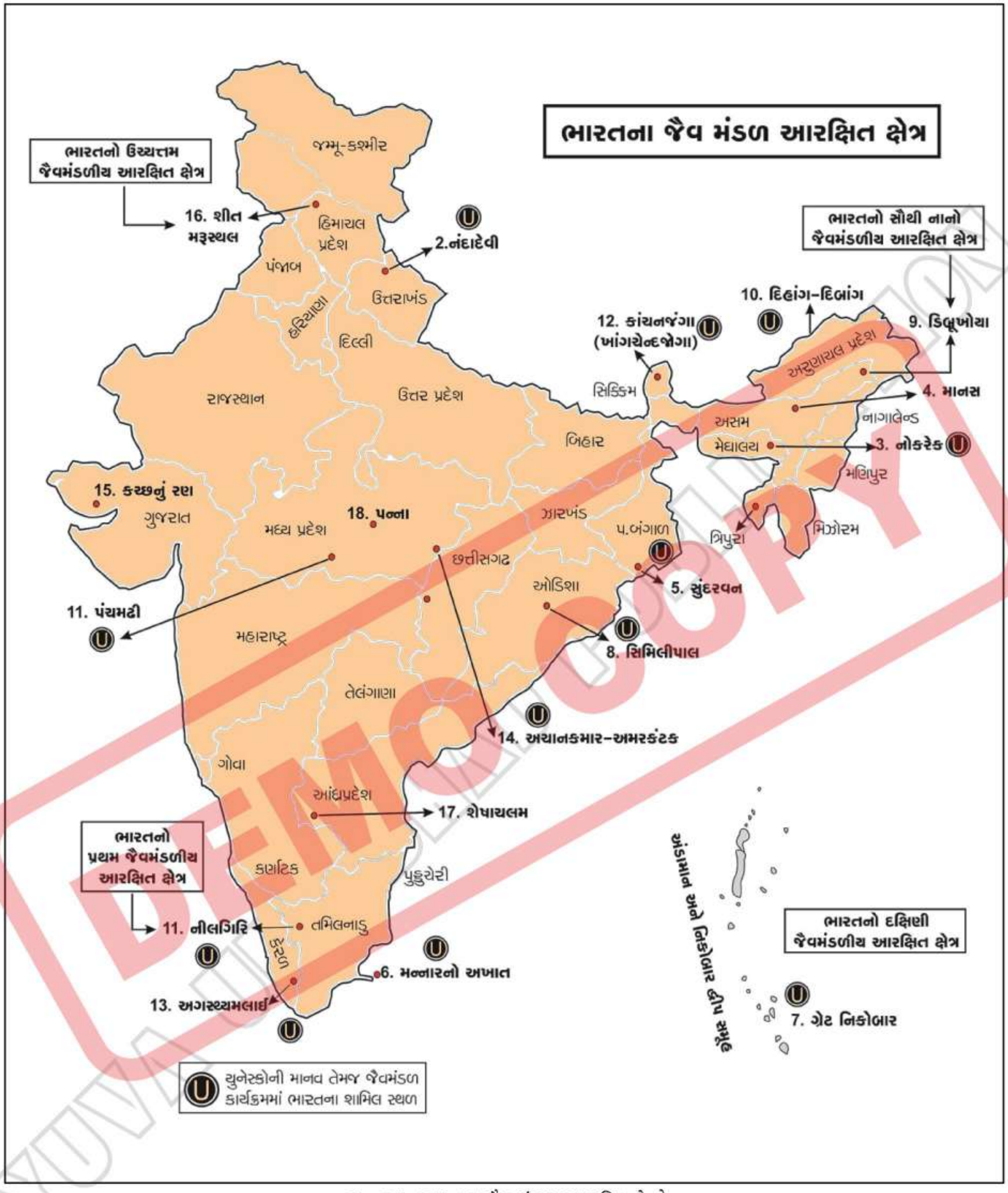

Fig. 7.5 ભારતના જૈવ મંડળ આરક્ષિત ક્ષેત્રો

DEMO COPY

PART
II

આર્થિક ભૂગોળ

Economical Geography

DEMO COPY

8. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ (Economical Activities)

9. કૃષિ (Agriculture)

10. મુખ્ય પાકો (Major Crops)

11. પશુપાલન (Animal Husbandry)

12. ખનિજ અને ઊર્જા સંસાધનો
(Mineral and Energy Resources)

13. ઉદ્યોગો (Industries)

14. પરિવહન (Transportation)

થાય છે. અને ત્યાં ટામેટાં, બટાટા, મગફળી તેમજ મરચા જેવા પાકોને પેપ્સીકો ઈન્ડિયા વધારે ભાવમાં ખરીદી રહી છે. આ પ્રકારે મધ્યપ્રદેશમાં કુસુમ, આંધ્રપ્રદેશ પામઓઈલ તેમજ સંકરબીજ માટે ખેડૂતોને સારૂ મૂલ્ય મળી રહ્યું છે.

કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગના લાભ (Benifits of Contract Farming)

કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગથી કૃષિ ઉત્પાદન અને ખાદ્ય પ્રસંકરણ ઉત્પાદનથી થતા લાભ જોવા મળે છે.

1. તે નાના સ્તરે ખેડૂતોને પ્રતિસ્પર્ધી બનાવે છે. જેમા આવતા ખર્ચને ઓછો કરવા માટે નાના ખેડૂતો તકનિકી, ઋણ, જાહેરાત ચેનલો અને સૂચના પ્રણાલીઓની સહાયતા લે છે.
2. આ પ્રકારે ખેડૂતને તેના ઉત્પાદન માટે સરળતાથી બજાર મળી જાય છે. જેનાથી બજારમાં જઈને કરવામાં આવતા લેણ–દેણ અને બિનજરૂરી ખર્ચોમાં ઘટાડો થાય છે. તેનાથી તેની ઉપજની ગુણવત્તા બની રહે છે.
3. ખેડૂતો નિયમો અને શરતો અંતર્ગત નિંધારિત મૂલ્ય સાથે કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગમાં પ્રવેશ કરે છે. જોગવાઈઓ અનુસાર ખેડૂતો દ્વારા એક વિશિષ્ટ કિંમત પર કૃષિ ઉત્પાદનોને ભવિષ્યમાં ઈચ્છા મુજબ ખરીદી કે વેચી શકે છે.
4. ખેડૂત બજાર મૂલ્ય અને માંગમાં ઉતાર ચઢાવના જોખમોને ઓછા કરવામાં સક્ષમ હોય છે.
5. ખરીદનાર પણ ગુણવત્તા યુકત ઉત્પાદનની અનુપલબ્ધતાનાં જોખમને ઓછું કરી શકે છે.

કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગના પડકારો (Challenges of Contract Farming)

કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગના પડકારો નીચે મુજબ છે.

1. કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગ મોટા ખેડૂતોનાં પક્ષમાં હોય છે. જે નાના ખેડૂતોની ક્ષમતાને નજરઅંદાજ કરી દે છે. તેના માટે કરવામાં આવતા કરાર અનૌપચારિક હોય છે. જે લખાયેલા કરારોને પણ અદાલતમાં લાંબા સમય સુધી ખેંચી રાખે છે.
2. તેમાં ખરીદદાર એક હોય છે, જ્યારે વેંચનાર અનેક હોય છે.
3. પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓ કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગમાં ઓછી ભાગીદાર બને છે. જે સમાવેશી વિકાસના સિદ્ધાંતને પ્રતિકૂળ અસર કરે છે.
4. કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગમાં ખેડૂતો સમક્ષ સમય પર નાણાં ચૂકવણીની સમસ્યા, કંપનીઓ અને ખેડૂતો વચ્ચે વિવાદ, ખેડૂતોનું શોષણ વગેરે જેવા પડકારો જોવા મળે છે.
5. કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગથી પ્રાકૃતિક સંસાધનોની અતિદોહનની આશંકા ઊભી થાય છે.
6. કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગ સમવર્તી સૂચિનો વિષય છે. જ્યારે કૃષિ રાજ્ય સૂચિનો વિષય છે. આવી સ્થિતિમાં રાજસ્વના નુકસાનના ભયને કારણે દરેક રાજ્યો તેના માટે સહમત થાય એ એક મોટો પડકાર છે.

મોડેલ કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગ એકટ (Contract Farming Act)

વર્તમાનમાં કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગમાં કૃષિ સંરચનાની સાથે વિભિન્ન પ્રકારની સમસ્યાઓ જોવા મળે છે જેના વિષયમાં વિશેષ રૂપથી ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂરિયાત છે. જેને ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રસ્તાવિત અધિનિયમમાં આ સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે વ્યાપક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. એવી કોઈપણ સ્થિતિનો સામનો કરવા માટે બ્લોક, જિલ્લા કે ક્ષેત્રિય સ્તર પર વિવાદ નિવારણ તંત્રની સ્થાપના કરી શકાય છે. રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરાયેલ વિવાદ નિવારણ અધિકારી વિવાદનું ઉકેલ લાવે છે. વિવાદ નિરાકરણ અધિકારીના નિર્ણયથી સંતોષ ન થતા દરેક રાજ્યમાં સ્થાપિત પ્રાધિકરણ (Contract Farming (Promotion and Facilitation) Authority) માં અપીલ કરી શકે છે.

આ એકટની કેટલીક વિશેષ બાબતો નીચે મુજબ છે.

1. ખેડૂતોના હિતોની રક્ષાની સાથે કંપનીઓ માટે પણ ઉદાર નિયમ બનાવવા પર જોર આપવામાં આવ્યું છે.
2. રાજ્યોની તેમની સુવિધા અનુસાર જોગવાઈમાં સંશોધન કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે.
3. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ફળો અને શાકભાજીનું ઉત્પાદન કરતા ખેડૂતોને કૃષિ પ્રસંસ્કરણ એકમો માટે સંગઠીત કરવા.
4. તેને તેમના પાકોનો વધારે ભાવ મળશે અને સાથે જ લણણી પછી થતા નુકસાનને ઓછું કરી શકાય છે.
5. કોન્ટ્રાકટ ફાર્મિંગમાં ઉત્પાદનોનાં મૂલ્ય નિર્ધારણમાં પૂર્વ, વર્તમાન અને આગામી પાકોના કરાર સામેલ કરવામાં આવશે.

DEMO COPY

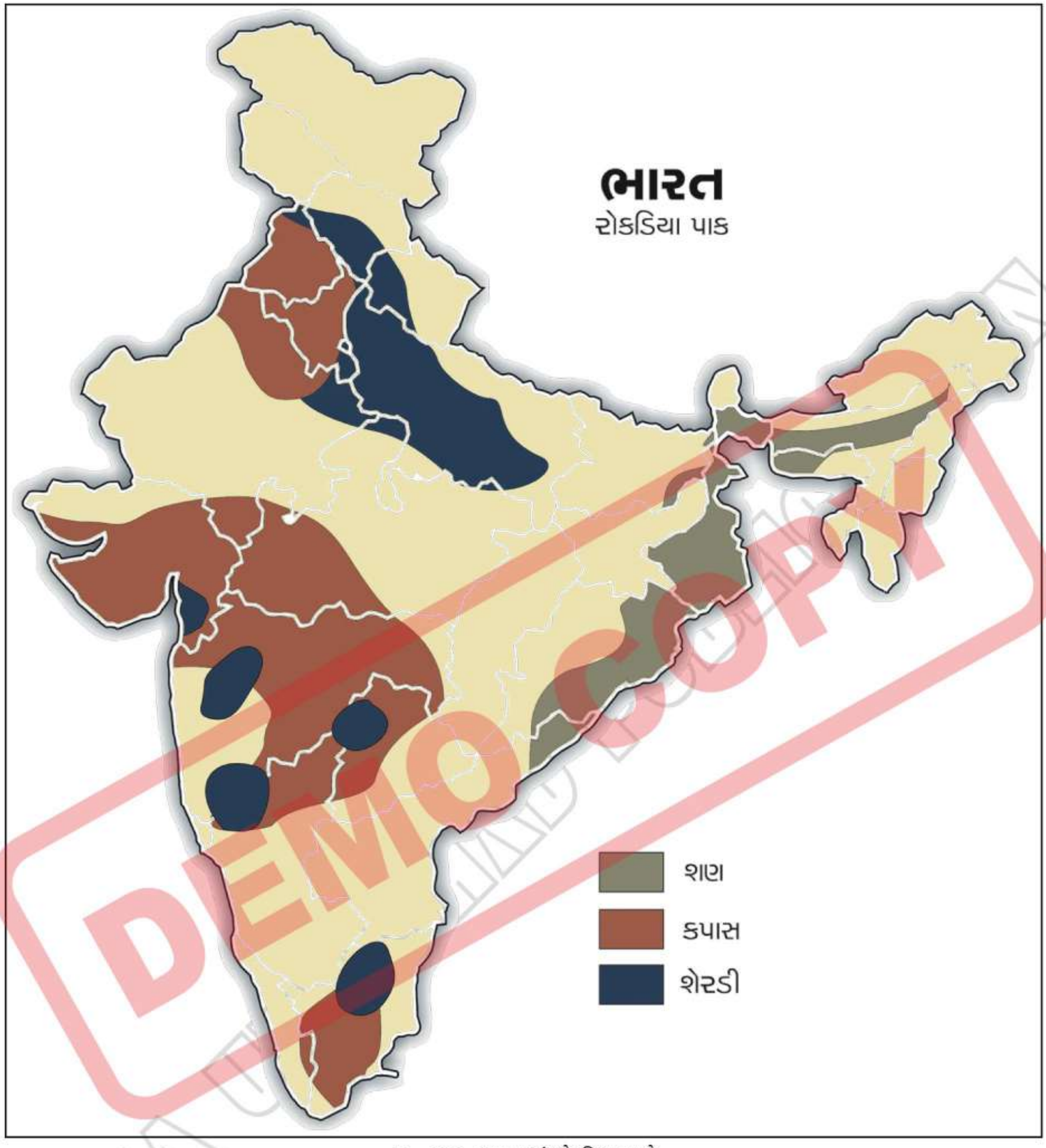

Fig. 10.3 ભારતમાં રોકડિયા પાકો

DEMO COPY

(2) મધ્યમ રેસાનો કપાસ (Medium Staple Cotton) :-

આ પ્રકારના રેસાની લંબાઈ 25-40 મી.મી. સુધીની હોય છે. આ રેસા મજબૂત હોય છે. વ્યાપારીક દ્રષ્ટિએ આ સૌથી મહત્વપૂર્ણ કપાસ છે. કુલ ઉત્પાદનના 43% ઉત્પાદન આ પ્રકારના રેસાનું થાય છે. કપાસના કુલ વાવેતરના 44% વાવેતર મધ્યમ રેસાના કપાસનું થાય છે.

(3) ટૂંકા રેસાનો કપાસ (Short Staple Cotton) :-

આ જાતનાં કપાસમાં રેસાની લંબાઈ 25 મી.મી. થી ઓછી હોય છે. સામાન્ય રીતે તેની લંબાઈ 12-23 મી.મી હોય છે. ભારતમાં કપાસના કુલ વાવેતર ક્ષેત્રના 17% તથા કુલ ઉત્પાદનના 16% હિસ્સો ટૂંકા રેસાના કપાસ અંતર્ગત આવે છે.

Table : 13.2 **ભારતના મહત્વપૂર્ણ રેશમ ઉત્પાદન ક્ષેત્રો**

રાજ્ય	મુખ્ય કેન્દ્ર
કર્ણાટક	બેંગલોર, અનેકલ, ઈલ્કલ, મોલકાલામુર, મેલકોટે, કોલેગલ
આંધ્રપ્રદેશ	ધર્મવરમ, પોચમપલ્લી, વેંકટગિરી, નારાયણપેટ,
તમિલનાડુ	કાંચીપુરમ્, અર્ની, સાલેમ, કુંભકોનમ, તંજાવર
પશ્ચિમ બંગાળ	વિષ્ણુપુર, મુર્શીદાબાદ, બિરભૂમ,
જમ્મુ કશ્મીર	શ્રીનગર,
ગુજરાત	સુરત, કેમ્બે

Table : 13.3 **રાષ્ટ્રીય સિલ્ક બોર્ડની સંશોધન અને વિકાસ સંસ્થાઓ**

સંસ્થા	સ્થળ
સેન્ટ્રલ શેરી કલ્ચરલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ	મૈસુર (કર્ણાટક)
સેન્ટ્રલ શેરી કલ્ચરલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ	બેહરામપોર (પશ્ચિમ બંગાળ)
સેન્ટ્રલ શેરી કલ્ચરલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ	પમ્પોર (જમ્મુ અને કશ્મીર)
સેન્ટ્રલ સિલ્ક ટેકનોલોજીકલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ	બેંગલોર (કર્ણાટક)
સેન્ટ્રલ ટસર રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ	રાંચી (ઝારખંડ)
સેન્ટ્રલ મૂગા ઈરી રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ	જોરાહટ (અસમ)
સિલ્ક વોર્મ સીડ ટેકનોલોજીકલ લેબોરેટરી	બેંગલોર (કર્ણાટક)

ખાંડ ઉદ્યોગ

ભારતમાં વસ્ત્ર ઉદ્યોગ પછી ખાંડ ઉદ્યોગ બીજો સૌથી મોટો ખેતી આધારિત ઉદ્યોગ છે. આ ઉદ્યોગ 4 લાખથી વધુ લોકોને પ્રત્યક્ષ રૂપથી રોજગારી આપે છે જ્યારે અપ્રત્યક્ષ રૂપથી અન્ય ઘણા લોકો રોજગારી મેળવે છે. આ ઉદ્યોગનો કાચો માલ મોસમી હોવાથી ખાંડ ઉદ્યોગ એક મોસમી ઉદ્યોગ છે. ખાંડના ઉત્પાદન સાથે આડપેદાશ સ્વરૂપે મોલાસિસ મળે છે. જેનો ઉપયોગ ખાદ્ય સામગ્રીમાં થાય છે.

ખાંડ ઉદ્યોગ કાચા માલ (શેરડી) આધારિત વજન–વ્યય ધરાવતો ઉદ્યોગ છે. આથી ખાંડ બનાવવાના કારખાના શેરડી ઉત્પાદન કેન્દ્રોની નજીક જ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે.

ખાંડના ઉત્પાદનમાં ભારત વિશ્વમાં બ્રાઝિલ બાદ **બીજા ક્રમે** આવે છે તથા ખાંડના ઉપભોગ(ઉપયોગ)ની દ્રષ્ટિએ ભારત વિશ્વમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. વિશ્વના કુલ ઉત્પાદનના 19% ઉત્પાદન ભારતમાં થાય છે. દેશમાં ખાંડ બનાવવાનું પ્રથમ કારખાનું 1903માં બિહારમાં પ્રસ્થાપિત થયું હતું, પરંતુ વર્ષ 1931માં ખાંડ પર આયાત–કર લગાવીને ભારતના ખાંડ ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપ્યા બાદ આ ઉદ્યોગનો વાસ્તવિક વિકાસ થયો.

- શેરડીનું સૌથી વધુ ઉત્પાદક રાજ્ય – ઉત્તર પ્રદેશ
- શેરડીની પ્રતિ હેક્ટર સૌથી વધુ ઉત્પાદકતા ધરાવતું રાજ્ય – તમિલનાડુ
- સૌથી વધુ ખાંડના કારખાના – મહારાષ્ટ્રમાં
- શેરડી ઉત્પાદન માટે સર્વાધિક આદર્શ જળવાયુ ક્ષેત્ર – દક્ષિણ ભારત
- ખાંડ ઉત્પાદન કરતા અગ્રણી દેશો – ભારત, બ્રાઝિલ, થાઈલેન્ડ, ચીન, પાકિસ્તાન
- ભારતમાં સૌથી વધુ ખાંડ ઉત્પાદક રાજ્ય – મહારાષ્ટ્ર (37%), ઉત્તર પ્રદેશ (30%)

DEMO COPY

સડકમાર્ગ પરિવહન (Road Transport)

કોઈપણ દેશનાં આર્થિક તથા સામાજિક વિકાસમાં માર્ગ પરિવહનનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહેલું હોય છે. કારણ કે, તે નાના તથા મધ્યમ અંતરનાં પરિવહન માટે સૌથી સસ્તુ તથા સરળ સાધન છે. ભારતનું માર્ગ પરિવહન તંત્ર (નેટવર્ક) વિશ્વના સૌથી મોટા માર્ગપરિવહન તંત્રમાં અમેરિકા બાદ **બીજો ક્રમ** ધરાવે છે. 1950-51 માં ભારતમાં 399.9 હજાર કિ.મી. સડકમાર્ગો હતાં. જે 2016-17 માં વધીને 5897.8 હજાર કિ.મી. થયા છે.

સડકમાર્ગોનાં મહત્વના આધારે ભારતીય સડકોને 5 ભાગમાં વિભાજીત (Table 14.2) કરી શકાય છે. રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ, રાજ્ય ધોરીમાર્ગ, જિલ્લા માર્ગ, ગ્રામીણ સડક માર્ગ અને સરહદીય માર્ગ.

Table : 14.1 **ભારતનું સડકમાર્ગ નેટવર્ક (માર્ચ 2017ની સ્થિતિએ)**

સડકનો પ્રકાર	માર્ગની લંબાઈ (કિ.મી.)	કુલ માર્ગની ટકાવારી (%)
રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગો	1,14,158	1.94
રાજ્ય ધોરીમાર્ગો	1,75,036	2.97
જિલ્લા માર્ગો	5,86,181	9.94
ગ્રામીણ માર્ગો	41,66,916	70.65
શહેરી માર્ગો	5,26,483	8.93
પ્રોજેક્ટ માર્ગો	3,28,897	5.58
કુલ	**58,97,671**	**100**

સ્ત્રોત : Basic Road Statistics of India 2016-2017 (Pg. 10)

રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ (National Highway)

રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ વિભિન્ન રાજ્યોની રાજધાની તથા મોટા શહેરોને એકબીજા સાથે જોડે છે. તેના નિર્માણ તથા દેખરેખની જવાબદારી કેન્દ્ર સરકારની હોય છે. જે માટે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા 1988માં નેશનલ હાઈવે ઓથોરિટી ઓફ ઈન્ડિયા (National Highway Authority of India-NHAI) ની રચના કરી છે. જે કેન્દ્રીય સડક પરિવહન અને ધોરીમાર્ગ મંત્રાલય અંતર્ગત કાર્ય કરે છે.

આઝાદી સમયે 1951માં રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગોની કુલ લંબાઈ 19,811 કિ.મી. હતી. ત્યાર બાદ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગના વિકાસ તથા નિર્માણને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું. સડક પરિવહન મંત્રાલયના રિપોર્ટ અનુસાર 31 માર્ચ, 2019ની સ્થિતિએ દેશમાં રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગોની કુલ લંબાઈ 1,32,500 કિ.મી. છે. સૌથી વધુ રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગની લંબાઈ **મહારાષ્ટ્ર (17,757 km)** માં આવેલી છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે ઉત્તર પ્રદેશ (11,737 km) તથા રાજસ્થાન (10,342 km) આવે છે. ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ 6,635 કિ.મી. લંબાઈ ધરાવે છે. ભારતમાં કુલ 2278 રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગો (ટેબલ 14.1) આવેલા છે.

ગ્રાંડ ટ્રંક રોડનો ઈતિહાસ

મધ્યકાલીન સામ્રાજ્ય વખતે **શેરશાહ સૂરી** નામના દિલ્હીના સુલતાને સિંધુ ખીણ (પાકિસ્તાન)થી બંગાળની સોનાર ખીણને જોડતા મજબૂત અને સુઆયોજિત શાહી રાજમાર્ગનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. કલકત્તાથી પેશાવર સુધી જોડતા આ રાજમાર્ગને બ્રિટીશ શાસન દ્વારા ગ્રાંડ ટ્રંક રોડ નામ આપી વધુ વિકસાવવામાં આવ્યો હતો. હાલ ભારતના અમૃતસરથી કલકત્તા સુધીના આ માર્ગને બે ભાગમાં વહેંચીને દેશના મહત્વના રાજમાર્ગ તરીકે વિકસાવવામાં આવ્યો છે.(Fig. 14.1)

(i) દિલ્હીથી અમૃતસર સુધીનો રોડ – રાષ્ટ્રીય મહામાર્ગ NH-1

(ii) દિલ્હીથી કોલકાતા સુધીનો રોડ – રાષ્ટ્રીય મહામાર્ગ NH-2

DEMO COPY

2. રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-2 : વર્ષ 1988માં અસમમાંથી વહેતી બ્રહ્મપુત્ર નદી ઉપરનો સદિયાથી ધૂબરી વચ્ચેનો 891 કિ.મી.નો જળમાર્ગ રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-2 તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે.(Fig. 14.9) દિબ્રુગઢની પાસે શિવસાગર અને જોગીગોપાની પાસે માનસ વન્યજીવ અભ્યારણ વચ્ચે નિયમિત રૂપે લાંબા ક્રૂઝ પર્યટક જહાજ ચાલી રહ્યા છે. વર્તમાનમાં આ જળમાર્ગનો ઉપયોગ સરકારના જહાજો દ્વારા થઈ રહ્યો છે.

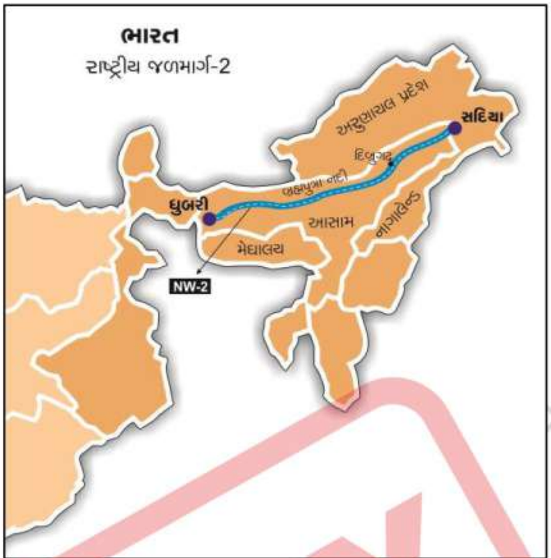

Fig. 14.10 રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ – 2

3. રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-3 : કેરળના કોટ્ટાપુરમથી કોલ્લમ સુધીના 168 કિ.મી.ની લંબાઈ ધરાવતા આ જળમાર્ગને રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-3 તરીકે વર્ષ 1993માં જાહેર કરવામાં આવ્યો છે.(Fig. 14.10) આ જળમાર્ગની સાથે ઉદ્યોગમંડળ નહેર (23 કિ.મી.) અને ચાંપાકાર નહેર (14 કિ.મી.) જોડાયેલી છે. જેની સાથે આ જળમાર્ગની કુલ લંબાઈ 205 કિ.મી થાય છે.

Fig. 14.11 રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ – 3

4. રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-4 : ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી તથા કાકીનાડા અને પુડુચેરીની નહેર અને કાલુવેલી સરોવર મળીને રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ-4 બને છે. 1078 કિ.મી. લંબાઈના આ જળમાર્ગને વર્ષ 2008માં રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો.(Fig. 14.11) આ જળમાર્ગનો વિકાસ ત્રણ ચરણમાં કરવામાં આવશે.

ચરણ 1 : મુકત્યાલા થી વિજયવાડા – કૃષ્ણા નદી પર (82 કિ.મી.)

ચરણ 2 : વિજયવાડા થી કાકીનાડા અને રાજમુંદ્રી થી પોલાવરમ (233 કિ.મી.)

અનુગામી ચરણ : કમ્મામૂર અને બકિંગઘમ નહેરો તથા કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના સંતુલિત ભાગો

રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ અધિનિયમ, 2016 દ્વારા NW-4 ની લંબાઈ 2890 કિ.મી જેટલી લંબાવવામાં આવી છે.

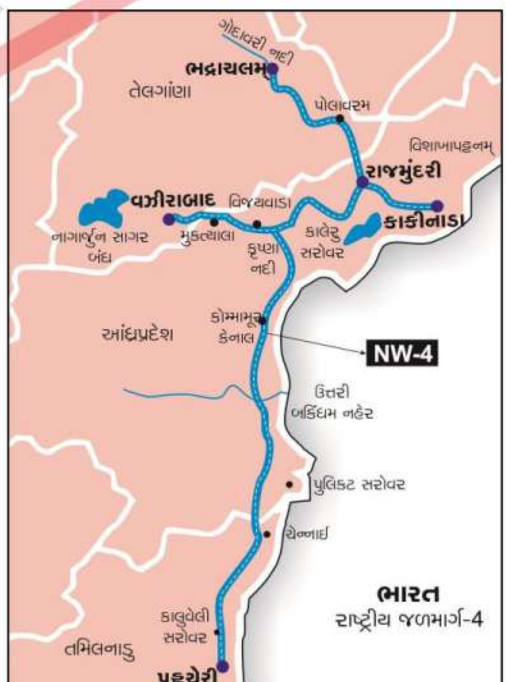

Fig. 14.12 રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ – 4

DEMO COPY

PART
III

સામાજિક ભૂગોળ

Social Geography

DEMO COPY

15. માનવ વસાહતો (Human Settlements)

16. શહેરીકરણ (Urbanization)

17. સ્થળાંતર (Migration)

18. વસ્તી પરિદ્રશ્ય (Population Scenario)

19. પ્રજાતિઓ અને જનજાતિઓ (Races and Tribes)

20. આપત્તિ વ્યસ્થાપન (Disaster Management)

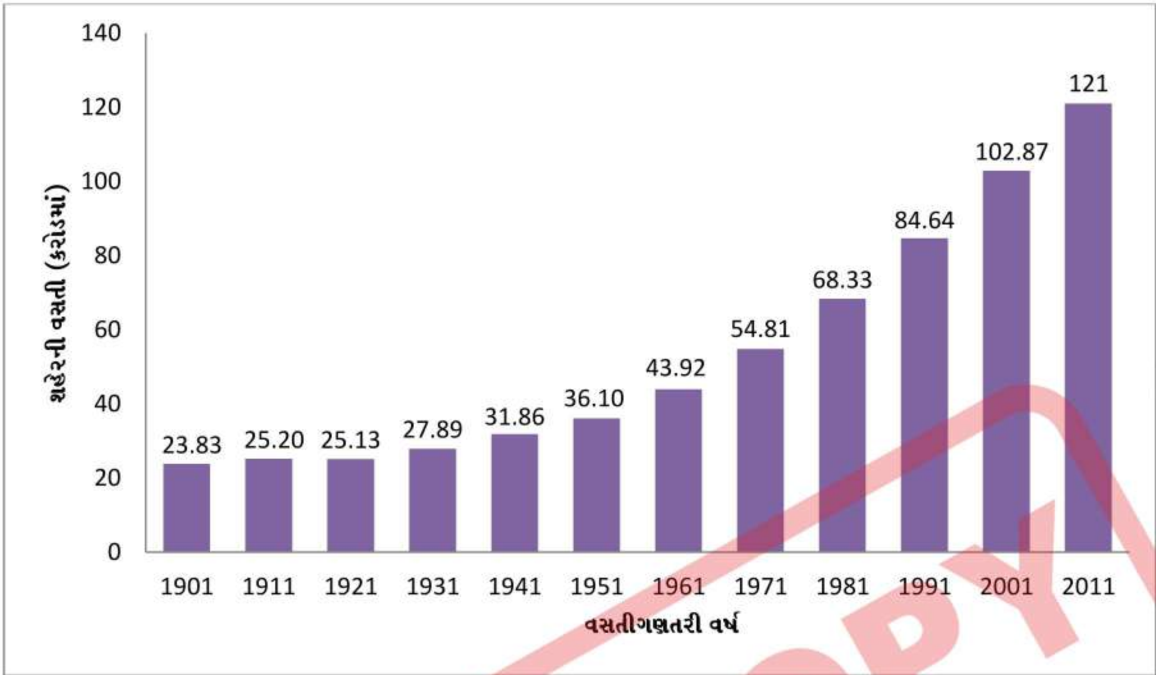

સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં શહેરીકરણ (Urbanization in india After Independence)

સ્વતંત્રતા પછી જ ભારતની જનસંખ્યાના આકાર અને ગુણોત્તરની સાથે – સાથે નગરીય કેન્દ્રોની સંખ્યામાં સુસ્થિર વૃદ્ધિ થતી જઈ રહી છે. વર્ષ 1951થી નગરીય કેન્દ્રોની સંખ્યા અને નગરીય જનસંખ્યાના સ્તરમાં તીવ્ર વૃદ્ધિ થઈ છે. વર્ષ 1951 થી 2011 દરમ્યાન ભારતની નગરીય જનસંખ્યા 6.24 કરોડ થી વધીને 32.2 કરોડ થઈ છે. તે જ રીતે નગરીય ક્ષેત્રો (નગરીયકરણ નું સ્તર) માં રહેવા વાળી જન સંખ્યાનો ગુણોત્તર 1951માં 17.3% હતો જે 2011માં 31.16% થયો.

ભારતમાં નગરીકરણનું સ્તર અને પ્રવૃતિ (Level and Trend of Urbanization in india)

શહેરી વસતી વૃદ્ધિની પ્રવૃત્તિ સ્થાયી નથી. નીચે આપેલા Table : 16.1 માં શહેરી વૃદ્ધિને ત્રણ ચરણોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

Table: 16.1 **ભારતમાં શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિ**

વર્ષ	શહેરી જનસંખ્યા (મિલિયન)	શહેરીકરણ (ટકાવારી)	દશકીય વૃદ્ધિ (ટકાવારી)	શહેરોની સંખ્યા
1881	–	–	9.3	–
1891	–	–	9.4	–
1901	25.85	–	11.0	1917
1911	25.95	0.35	10.4	1909
1921	28.09	8.27	11.3	2047
1931	33.46	19.12	12.2	2219
1941	44.15	31.97	14.1	2424
1951	62.44	41.42	17.6	3059
1961	78.93	26.41	18.3	2699
1971	109.09	38.22	20.2	3119
1981	156.19	46.02	23.7	4019

DEMO COPY

17 સ્થળાંતર
Migration

સ્થળાંતર માનવીની એક સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છે. પૃથ્વી પર મનુષ્ય સૌથી વધુ વિચરણ કરતું સામાજિક પ્રાણી છે. આજથી લગભગ 20 હજાર વર્ષ પૂર્વે લેખીત ઈતિહાસ તથા કૃષિના વિકાસની પહેલા આફ્રિકામાં એના ઉદ્દભવથી લઈને માનવ સમૂહ માત્ર એન્ટાર્કટિકા ખંડ છોડીને પૃથ્વીના મોટાભાગ પર વસે છે. કારણે કે માનવની એ પ્રવૃત્તિ રહી છે કે જે જગ્યાએ જીવન કઠિન બની જાય છે, એ જગ્યાને છોડીને એવી જગ્યાએ સ્થળાંતર કરે છે જ્યાં જીવન તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ વધુ સુગમ હોય છે.

વિભિન્ન વિદ્વાનોએ સ્થળાંતરને જુદાજુદા પ્રકારે પરિભાષિત કરેલ છે. સાદા અર્થમાં વ્યકિત કે વ્યકિતના સમૂહ દ્વારા એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને જઈને વસવાટ કરવાની પ્રક્રિયાને **સ્થળાંતર** કહે છે. સ્થાળાંતરમાં લોકો દ્વારા ચોક્કસ અંતર કાપવું તથા તેના રહેઠાણમાં પરિવર્તન થવું આવશ્યક છે. હાલમાં જ ભૂગોળ વેત્તાઓએ જનસંખ્યા સ્થળાંતર સંબંધિત સમસ્યાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો આરંભ કર્યો છે.

સ્થળાંતર સંબંધિત કેટલીક પરિભાષાઓ (Definition Related to Migration)

1. **પ્રવાસી (Immigrant) :** એક સ્થળથી બીજા સ્થળે સ્થળાંતર કરનાર વ્યકિતને **'પ્રવાસી'** કહેવામાં આવે છે.
2. **ઉત્પ્રવાસ / દેશાંતર (Emigration/Out Migration) :** એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં **જઈને** વસવાટ કરવાની ક્રિયાને **'ઉત્પ્રવાસ અથવા દેશાંતર કે હિજરત'** કહે છે.
3. **આપ્રવાસ / દેશાગમન (Immigration/ In Migration) :** એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં **આવીને** વસવાની ક્રિયાને **'આપ્રવાસ અથવા દેશાગમન'** કહે છે.

Table: 17.1 **ઉત્પ્રવાસ અને આપ્રવાસ વચ્ચેનો તફાવત**

ઉત્પ્રવાસ (Emigration)	આપ્રવાસ (Immigration)
કોઈ વ્યકિત એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં **જાય** તો તેણે ઉત્પ્રવાસ કર્યું કહેવાય.	કોઈ વ્યકિત એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં **આવે** ત્યારે તેણે આપ્રવાસ કર્યુ કહેવાય.
x વ્યકિત A દેશમાંથી B દેશમાં સ્થળાંતર કરે ત્યારે A દેશના સંદર્ભમાં ઉત્પ્રવાસ (Emigration) કર્યું કહેવાય.	x વ્યકિત A દેશમાંથી B દેશમાં સ્થળાંતર કરે ત્યારે B દેશના સંદર્ભમાં આપ્રવાસ (Immigration) કર્યું કહેવાય.
જે સ્થળેથી જાય છે તેના સંદર્ભમાં ઉત્પ્રવાસ કહેવાય.	જે સ્થળે આવે છે તેના સંદર્ભમાં આપ્રવાસ કહેવાય.

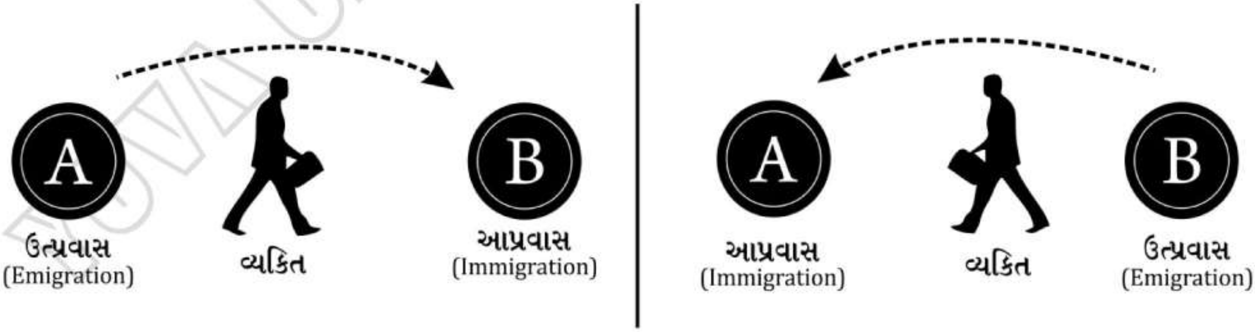

Fig. 17.1 ઉત્પ્રવાસ / દેશાંતર અને આપ્રવાસ / દેશાગમન

DEMO COPY

સ્થળાંતરના આકર્ષક તથા અપાકર્ષક પરિબળો (Pull and Push Factors of Migration)

શહેરોમાં મળતી આધુનિક સુવિધાઓ અને વિવિધ આર્થિક તકોને લીધે ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકો શહેરમાં આવવા માટે આકર્ષિત થાય છે. આવા સ્થળાંતરને **આકર્ષક પ્રેરિત સ્થળાંતર** કહેવાય છે.

પોતાના રહેણાંક (ગ્રામ્ય) વિસ્તારમાં બેરોજગારી, ભૂખમરો, ગરીબી (તથા અન્ય મુશ્કેલીઓ દુષ્કાળ–પૂર) જેવા પ્રતિકૂળ પરિબળોથી ત્રસ્ત થઈને લોકો શહેરો તરફ સ્થળાંતર કરે છે, જેને અપાકર્ષક પ્રેરિત સ્થળાંતર કહેવાય છે.

જીવનમાં સારી અને આધુનિક સુવિધાઓ (રોજગારીની વધુ તકો, નિયમિત રોજગાર, ઉચ્ચ આવક/પગાર, શિક્ષણની ઉગતી તકો, આરોગ્યની વધુ સેવાઓ, મનોરંજન વિગેરે) માટે ગ્રામ્ય વિસ્તારનાં લોકો મુંબઈ, મદ્રાસ, દિલ્હી જેવા મહાનગરોમાં જઈને વસે છે.

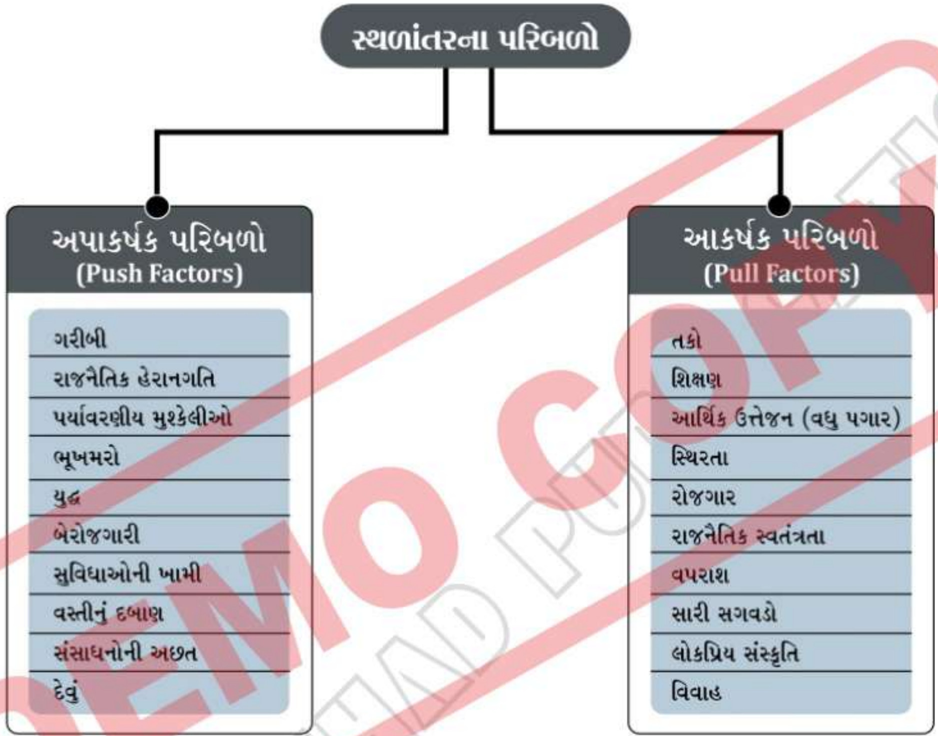

DEMO COPY

સ્થળાંતરના પરિણામો (Consequences of Migration)

સ્થળાંતર અથવા જનસંખ્યાના ઉત્પ્રવાસ (હિજરત)ની પ્રક્રિયા બંને સ્થાનો, જ્યાંથી તે જાય છે અને જ્યાં તે જાય છે, ત્યાંના સમાજ, અર્થવ્યવસ્થા અને પર્યાવરણને પ્રભાવિત કરે છે. આ પ્રભાવ પરિસ્થિતિઓ, સમાજ તથા અર્થવ્યવસ્થા માટે પ્રતિકૂળ અથવા અનુકૂળ હોઈ શકે છે. પ્રમુખ જનસંખ્યા વિશેષજ્ઞો દ્વારા એ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક પ્રવાસી પોતાના સ્વભાવ અનુસાર પોતાના મૂળસ્થાનના વાતાવરણનું નિર્માણ પોતાના નવા સ્થાન પર કરવા માંગે છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપ તે સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

સ્થળાંતરના પરિણામોને આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજનૈતિક તથા વસતી વિષયક સંદર્ભોમાં જોવામાં આવે છે.

1. આર્થિક પરિણામો (Economic Consequences)

પ્રવાસીઓ દ્વારા મોકલવામાં આવેલ પ્રેષિત ધન (Remittance) ઉદ્ભવ સ્થાન માટે ખૂબ જ લાભદાયી છે. વિદેશી મુદ્રા ભંડારના મુખ્ય સ્ત્રોતમાં રેમિટન્સનો સમાવેશ થાય છે. વિશ્વ બેંકના રિપોર્ટ મુજબ ભારતને 2019માં લગભગ 82 અબજ અમેરિકી ડોલરથી વધુ રેમિટન્સ પ્રાપ્ત થયું હતું, જે અન્ય કોઈપણ દેશોની તુલનામાં સૌથી વધુ હતું. જે ભારતની GDPનું લગભગ 2.8% હતું.

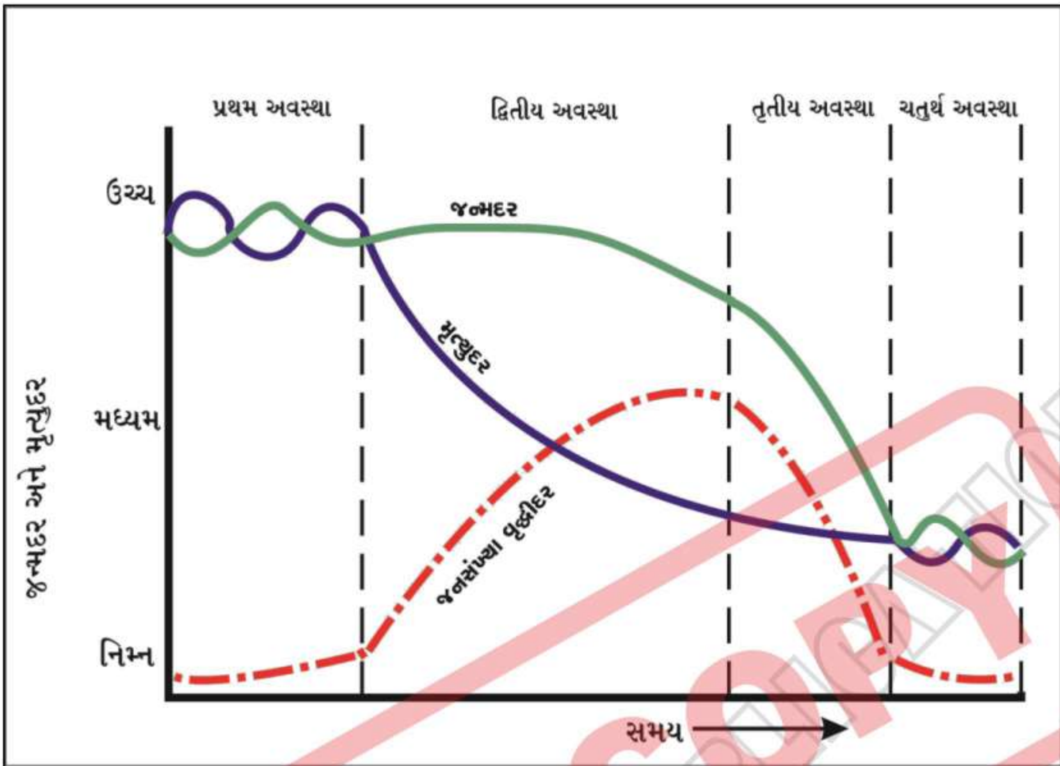

તૃતીય અવસ્થામાં જનસંખ્યા વૃદ્ધિદરમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. સાક્ષરતાનો વિસ્તાર આર્થિક–સામાજિક વિકાસ તથા નાના પરિવાર પ્રત્યે જાગરૂકતા વગેરેને લીધે જન્મદરમાં ઘટાડો જોવા મળે છે સાથે મૃત્યુદર પણ ઘટે છે. આ અવસ્થામાં જન્મદર 20-30 પ્રતિહજાર તથા મૃત્યુદર 10-15 પ્રતિહજાર જોવા મળે છે. આ અવસ્થા પૂર્વ યુરોપ, મધ્ય એશિયા તથા ચીન વગેરે દેશોમાં જોવા મળે છે. ભારતે આ અવસ્થામાં 1991 માં પ્રવેશ કર્યો છે.

ચતુર્થ અવસ્થામાં જનસંખ્યા વૃદ્ધિદર સ્થિર થાય છે કારણ કે જન્મદર કરતાં મૃત્યુદર ખૂબ જ નીચા જોવા મળે છે. જન્મદર 10-15 પ્રતિહજાર તથા મૃત્યુદર 10 પ્રતિહજારથી પણ ઓછો જોવા મળે છે પરિણામે વસતી વૃદ્ધિદર પણ નીચો રહે છે. આ અવસ્થા વિકસિત સમાજની વિશેષતા છે. G-7 દેશો સિંગાપુર, હોંગકોંગ તથા પશ્ચિમી યુરોપના દેશો આ અવસ્થા અંતર્ગત આવે છે. ભારત 2021 સુધીમાં આ અવસ્થામાં પહોંચશે તેવી સંભાવના છે.

પાંચમી અવસ્થા કોલીન કર્લાક નામના વિદ્વાને આપી છે. ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતા તેણે ચાર અવસ્થા ઉપરાંત પાંચમી અવસ્થા પ્રસ્તુત કરી. આ અવસ્થામાં નકારાત્મક જનસંખ્યા વૃદ્ધિ જોવા મળે છે. મૃત્યુદર ખૂબ જ નીચો હોય છે પરંતુ પારિવારિક સંસ્થાઓ, લગ્ન તથા સંતાનોત્પતિ જેવા મૂલ્યોનું પતન થાય છે પરિણામે જન્મદર મૃત્યુદર કરતા પણ ખૂબ જ ઓછો થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, બેલ્જિયમ, આર્યલેન્ડ વગેરે જેવા અતિવિકસિત દેશોનો સમાવેશ થયેલ છે.

4. સર્વોત્તમ જનસંખ્યા સિદ્ધાંત (Optimum Population Theory)

આ સિદ્ધાંત મુજબ પ્રત્યેક દેશમાં સંસાધનોના આધાર પર એક સર્વોત્તમ જનસંખ્યા હોય છે. સર્વોત્તમ જનસંખ્યાની અવસ્થામાં પ્રતિ વ્યક્તિની આવક મહત્તમ હોય છે, જો જનસંખ્યા સર્વોત્તમ જનસંખ્યાથી વધી જાય તો પ્રતિ વ્યક્તિની આવક પણ ઘટી જાય છે. જીવન સ્તર નીચું થઈ જાય છે તથા દેશ અતિ વસતીવાળો (Over Populated) બને છે.

કોઈ દેશ 'સર્વોત્તમ જનસંખ્યા' વાળો ત્યારે બને છે જ્યારે ઉપલબ્ધ સંસાધનોની તુલનામાં વ્યક્તિઓની સંખ્યા સંતુલિત રહે છે. જો નવીન સંસાધનોના નિયોજનના અન્ય સ્વરૂપોનો વિકાસ, જનસંખ્યામાં વૃદ્ધિની સાથે સંતુલિત રાખવામાં આવે તો સર્વોત્તમ જનસંખ્યાની સ્થિતિ જાળવી શકાય છે. જો વાસ્તવિક જનસંખ્યા સર્વોત્તમ જનસંખ્યાથી ઓછી હોય તો તે દેશ નીચી જનસંખ્યાવાળો દેશ ગણાય છે.

DEMO COPY

Table: 18.25 **સૌથી વધુ સાક્ષરતા દર ધરાવતા રાજ્યો**

ક્રમ	રાજ્ય	જાતિપ્રમાણ
1.	કેરલ	94
2.	મિઝોરમ	91.3
3.	ગોવા	88.7
4.	ત્રિપુરા	87.2
5.	હિમાચલ પ્રદેશ	82.8

સ્ત્રોત : Census of India-2011

Table :18.26 **સૌથી ઓછો સાક્ષરતા દર ધરાવતા રાજ્યો**

ક્રમ	રાજ્ય	જાતિપ્રમાણ
1.	બિહાર	61.8
2.	અરૂણાચલ પ્રદેશ	65.8
3.	રાજસ્થાન	66.1
4.	ઝારખંડ	64.4
5.	આંધ્રપ્રદેશ	67

સ્ત્રોત : Census of India-2011

લિંગ સંઘટન (Sex Composition)

જાતિ પ્રમાણ (Sex Ratio)

જાતિ પ્રમાણ જે તે સમયે કોઈ સમાજમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે સમાનતાની સીમા માપવા માટે એક ખૂબ જ મહત્વનું સામાજિક પરિબળ છે. જનસંખ્યામાં પુરુષ અને સ્ત્રીની સંખ્યા વચ્ચેના ગુણોત્તરને જાતિપ્રમાણ કહે છે એટલે કે, પ્રતિ 1000 પુરુષોની સંખ્યાએ સ્ત્રીઓની વસતી અથવા પ્રતિ 1000 સ્ત્રીઓની સંખ્યાએ પુરુષોની વસતી.

ભારતમાં આઝાદી બાદ જાતિપ્રમાણમાં સતત ઘટાડો જોવા મળ્યો છે પરંતુ 1991 બાદ સમાજ જાગૃત તથા શિક્ષિત થવાથી તેમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો થતો જોવા મળી રહ્યો છે. જે નીચેના ટેબલ 18.27 માં જોઈ શકાય છે.

આપણા દેશમાં પ્રાદેશિક સ્તર પર જાતિપ્રમાણમાં ખૂબ વિષમતાઓ જોવા મળે છે. ભારતમાં પ્રતિ 1000 પુરુષોની સંખ્યાએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા 943 છે. ભારતમાં ફક્ત બે પ્રદેશ કેરળ અને પુડુચેરીમાં ઊંચું જાતિ પ્રમાણ છે. કેરળમાં દર 1000 પુરુષો પર સ્ત્રીઓની સંખ્યા 1084 તથા પુડુચેરીમાં પ્રતિ 1000 પુરુષો એ સ્ત્રીઓની સંખ્યા 1037 છે. જ્યારે દેશના અન્ય રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં નિમ્ન જાતિપ્રમાણ છે. જેમ કે હરિયાણામાં 879 છે.

Table: 18.27 **ભારતમાં જાતિપ્રમાણ (1951-2011)**

ક્રમ	વસતીગણતરીનું વર્ષ	જાતિપ્રમાણ
1.	1951	946
2.	1961	941
3.	1971	930
4.	1981	934
5.	1991	929
6.	2001	933
7.	2011	943

સ્ત્રોત : Census of India-2011

Table :18.28 **સૌથી ઊંચું જાતિપ્રમાણ ધરાવતાં રાજ્યો**

ક્રમ	રાજ્ય	જાતિપ્રમાણ
1.	કેરલ	1084
2.	તમિલનાડુ	996
3.	આંધ્રપ્રદેશ	993
4.	મણિપુર	992
5.	છત્તીસગઢ	991

સ્ત્રોત : Census of India-2011

Table : 18.29 **સૌથી નીચું જાતિપ્રમાણ ધરાવતાં રાજ્યો**

ક્રમ	રાજ્ય	જાતિપ્રમાણ
1.	હરિયાણા	879
2.	જમ્મુ–કાશ્મીર	889
3.	સિક્કીમ	890
4.	પંજાબ	895
5.	ઉત્તરપ્રદેશ	912

સ્ત્રોત : Census of India-2011

DEMO COPY

Table:18.40 **ગુજરાતમાં મહિલા સાક્ષરતા દર**

સૌથી વધુ મહિલા સાક્ષરતાદર ધરાવતા જિલ્લાઓ			સૌથી ઓછો મહિલા સાક્ષરતા દર ધરાવતા જિલ્લાઓ		
1.	સુરત	80.4 %	1.	દાહોદ	47.6 %
2.	અમદાવાદ	79.4 %	2.	બનાસકાંઠા	51.7 %
3.	નવસારી	78.8 %	3.	પંચમહાલ	58.9 %
4.	આણંદ	76.4 %	4.	કચ્છ	60.9 %
5.	ગાંધીનગર	75.8 %	5.	પાટણ	61.0 %

Table: 18.41 **ગુજરાતમાં વસતી વૃદ્ધિનો દર**

સૌથી વધુ વસતીવૃદ્દિદર ધરાવતા જિલ્લાઓ			સૌથી ઓછો વસતીવૃદ્દિદર ધરાવતા જિલ્લાઓ		
1.	સુરત	42.24 %	1.	ગાંધીનગર	4.29%
2.	કચ્છ	32.16 %	2.	નવસારી	8.15 %
3.	દાહોદ	29.98 %	3.	અમરેલી	8.63 %
4.	બનાસકાંઠા	24.61 %	4.	પોરબંદર	9.06 %
5.	અમદાવાદ	22.42 %	5.	મહેસાણા	10.31 %

Table: 18.42 **ગુજરાતમાં શહેરી વસતી**

સૌથી વધુ શહેરી વસતી ધરાવતા જિલ્લાઓ				સૌથી ઓછી શહેરી વસતી ધરાવતા જિલ્લાઓ			
		(શહેરી વસતી) ટકા	(ગ્રામીણ વસતી) ટકા			(શહેરી વસતી) ટકા	(ગ્રામીણ વસતી) ટકા
1.	અમદાવાદ	84.04	15.96	1.	દાહોદ	9.01	90.99
2.	સુરત	79.74	20.26	2.	તાપી	9.85	90.15
3.	રાજકોટ	58.19	41.81	3.	નર્મદા	10.5	89.50
4.	વડોદરા	49.59	50.41	4.	ડાંગ	10.81	89.19
5.	પોરબંદર	48.80	51.20	5.	બનાસકાંઠા	18.30	86.30

અગાઉની પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો

1. ભારતીય રાષ્ટ્રીય વસતી, નીતિ, 2000 મુજબ નીચે લખેલામાંથી કયા એક વર્ષ સુધી વસતી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનું આપણું લાંબાગાળાનું લક્ષ્ય છે ? (UPSC-2008)
   (A) 2025 (B) 2035
   (C) 2045 (D) 2055
2. ભારતની ગણતરી 'ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ' વાળા દેશના રૂપમાં કરવામાં આવે છે. આવું એટલા માટે છે કે (UPSC-2018)
   (A) અહીં 15 વર્ષથી ઓછી ઉંમરના વર્ગની જનસંખ્યા વધારે છે.
   (B) અહીં 15-64 વર્ષ આયુ વર્ગની જનસંખ્યા વધારે છે.
   (C) અહીં 65 વર્ષથી વધારે ઉંમર વર્ગની વસતી વધારે છે.
   (D) અહીંની કુલ જનસંખ્યા વધારે છે.

દાવાનળથી થતા નુકસાન (Damage From Forest Fire)

1. જંગલમાં રહેતી માનવ પ્રજાતિઓ અને પ્રાણીઓની જાનહાનિ.
2. જૈવવિવિધતાનો નાશ.
3. જંગલની અમૂલ્ય વનસ્પતિનો તથા સંપત્તિનો નાશ
4. કાર્બન સિંક (Carbon Sink) સંસાધનોનો નાશ.
5. આગને કારણે ઉત્પન્ન થતા કાર્બન ડાયોકસાઈડની ઉત્પત્તિથી પર્યાવરણમાં પ્રદૂષણ.

જૈવિક આપત્તિઓ (Biological Disasters)

જૈવિક આપત્તિઓ મુખ્યત્વે રોગકારક સુક્ષ્મ જીવો, ઝેરી તત્વો અને જૈવિક સક્રિય પદાર્થોને કારણે થાય છે. જેમાં જાનમાલનું નુકસાન, ઈજા, બીમારી અથવા અન્ય આરોગ્યને લગતી અસરો થાય છે. જૈવિક આપત્તિઓના ઉદાહરણમાં મહામારીના રોગો, વનસ્પતિ, પ્રાણીઓ તથા અન્ય જંતુઓના સંક્રમણનો સમાવેશ થાય છે.

રોગચાળો/મહામારી (Epidemic/Pandemic)

રોગચાળો એ કોઈ ચેપી રોગનું સંક્રમણ છે જે મોટા વિસ્તારમાં અને કયારેક વૈશ્વિક સ્તરે ઝડપથી ફેલાય છે. મોટા પ્રમાણમાં ફેલાયેલ રોગોનું સંક્રમણ કેટલું ફેલાયેલું છે તે અસરગ્રસ્ત લોકોની સંખ્યા અને રોગ કેટલા વિસ્તારમાં ફેલાયેલો છે તે આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે. અમેરિકાની સંસ્થા CDC (Centers for Disease Control and Prevention) અનુસાર સામાન્ય માંદગી રોગચાળાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે એ પહેલા તેણે ઘણાં સ્તર પાર કર્યા હોય છે.

કોઈપણ રોગને મહામારી બનવા પહેલા પસાર કરવા પડતા સ્તરો

1. **સ્પોરેડિક (Sporadic) :** જ્યારે રોગચાળો વારંવાર અને અનિયમિત રીતે થાય છે.
2. **એન્ડેમિક (Endemic) s:** અમુક ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રોગની સતત વ્યાપકતા અને હંમેશાની હાજરી (હાઈપર એન્ડેમિક, એક એવી પરિસ્થિતિ છે જેમાં ચોક્કસ પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન થતો હોય છે) ઉ.દા. આફ્રિકામાં મલેરિયા, અછબડાં
   - **હોલોએન્ડેમિક (Holoendemic) :** આ પ્રકારના સ્થાનિક રોગો મુખ્યત્વે બાળકોને અસર કરે છે. તેનો ચેપ લાગવાની સંભાવના જીવનના શરૂઆતના વર્ષોમાં વધુ હોય છે. પુખ્ત વયના લોકોમાં તેની અસર બાળકોમાં જોવા મળતી અસરોની સરખામણીમાં ખૂબ ઓછી હોય છે. ઉ.દા. મેલેરિયા, ટ્રેકોમા (Trachoma)
   - **હાઈપરએન્ડેમિક (Hyperendemic) :** આ પ્રકારના સ્થાનિક રોગ હંમેશા ઉચ્ચ માત્રામાં હયાત હોય છે. તથા તે તમામ વયજૂથોમાં સમાન રૂપથી જોવા મળે છે. ઉ.દા. આફ્રિકન સ્લીપિંગ સિકનેશ અને ચિકનપોક્સ (શીતળા)
3. **એપિડેમિક (Epidemic) :** અમુક ચોક્કસ વિસ્તારની વસ્તીમાં રોગચાળાની સંખ્યામાં કલ્પના કરતા પણ વધુ ઝડપથી ફેલાવો થવો અને અસરગ્રસ્ત લોકોની સંખ્યામાં અચાનક અણધાર્યો વધારો થવો. ઉ.દા. ઝિંકા વાયરસ, ચિકનગુનિયા, ડેન્ગ્યુ
   - **આઉટબ્રેક (Outbreak) :** તે એપિડેમિકને સમાન હોય છે. પરંતુ તેનો ઉપયોગ હંમેશા મર્યાદિત ભૌગોલિક ક્ષેત્ર માટે જ થાય છે.
4. **ક્લસ્ટર (Cluster) :** ક્લસ્ટર શબ્દ એ જગ્યા અને સમયના આધારે વર્ગીકૃત કરવામાં આવેલા કેસોના સંદર્ભમાં વપરાય છે. અપેક્ષિત સંખ્યા જ્ઞાત ન હોય પરંતુ તે વિસ્તારમાં અપેક્ષિત સંખ્યા કરતાં વધુ કેસો હોવાની આશંકા હોય છે.
5. **પેન્ડેમિક (Pandemic) :** એવો રોગચાળો કે જે ઘણાં બધા દેશોમાં તેમજ ખંડમાં ફેલાય જાય અને જેની અસર ઘણાં લોકો પર થાય. જેમ કે એઈડ્સ, ટયુબરકયુલોસીસ, સ્વાઈન ફ્લૂ અને COVID-19 વગેરે.

સંક્રમિત રોગચાળો (Epidemic) એકસાથે વસ્તી, સમુદાય અથવા પ્રદેશમાં અપ્રમાણસર રીતે મોટી સંખ્યામાં લોકોને અસર કરે છે. જેમ કે કોલેરા, પ્લેગ, જાપાનીસ એન્સેફાલિટિસ, એકયુટ એન્સેફાલિટિસ સિન્ડ્રોમ (AES) વગેરે એપિડેમિકના ઉદાહરણો છે. જ્યારે વૈશ્વિક મહામારી (Pandemic) એ મોટા વિસ્તારમાં ફેલાય છે જેમ કે ખંડ અથવા વિશ્વભરમાં, ઉભરતા અથવા પુનઃઉભરતા રોગો હોય છે.

DEMO COPY

4. સામાન્ય રીતે નીચેના પૈકી કયા ખંડમાંથી મહત્તમ સંખ્યામાં કુદરતી આપત્તિઓના અહેવાલ મળે છે ? (GPSC Gujarat Engineering Services (Civil) Class I & II DT- 24-12-2017)
   (A) અશિયા (B) આફ્રિકા
   (C) યુરોપ (D) ઉત્તર અમેરીકા
5. માનવસર્જિત આપત્તિઓનાં ઉદાહરણ છે (GSSSB – Supervisor Intructor (Fabrication) Date : 04-08-2019)
   (A) દાવાનળ, શોર્ટ સર્કિટ, જવાળામુખી પર્વત અને દુકાળ
   (B) આગ, ઔદ્યોગિક અકસ્માતો, યુદ્ધો, હુલ્લડો, બોમ્બ બ્લાસ્ટ અને રોડ અકસ્માતો
   (C) ચક્રવાત, દુકાળ, દાવાનળ અને જવાળામુખી પર્વત
   (D) આગ, ભૂકંપ, દુકાળ, યુદ્ધો અને રોડ અકસ્માતો
6. ગુજરાત ભૂકંપના કયા ક્ષેત્રમાં આવે છે? (GSSSB Supervisor Instructor (Mechanical) DT-04-08-2019)
   (A) 1, 2 અને 4 (B) 3 અને 5
   (C) 2, 3, 4 અને 5 (D) 3, 4 અને 5
7. નીચેના પૈકી કયા વિધાનો સાચાં છે ? (Officer, Class-2 DT-05-01-2020)
   i. ભૂકંપશાસ્ત્રીઓએ ભૂકંપની તીવ્રતાની સંભાવનાને આધારે ભારતને ચાર ઝોનમાં વિભાજીત કરેલો છે.
   ii. સુરત અને અમદાવાદ ઝોન III માં આવે છે.
   iii. ભૂજ ઝોન V માં આવે છે.
   (A) ફક્ત i અને ii (B) ફક્ત i અને iii
   (C) ફક્ત ii અને iii (D) ફક્ત i, ii અને iii
8. કચ્છના રણ બાબતે નીચેના પૈકી કયું વિધાન સાચું છે ? (Officer, Class-2 DT-05-01-2020)
   (A) કચ્છનું રણ ધરતીકંપના ઝોન V અને તીવ્રતા IX માં આવે છે.
   (B) કચ્છનું રણ ધરતીકંપના ઝોન IV અને તીવ્રતા VIII માં આવે છે.
   (C) કચ્છનું રણ ધરતીકંપના ઝોન VII અને તીવ્રતા IV માં આવે છે.
   (D) ઉપરોક્ત પૈકી કોઈ નહી

જવાબો

1.	B	2.	C	3.	A	4.	A	5.	B	6.	C	7.	D	8.	A

મહાવરા માટેના પ્રશ્નો

1. દુનિયાના વિવિધ ભાગોમાં ઉષ્ણકટિબંધીય ચક્રવાતો (Cyclones) ના નામોને ઓળખો.
   1. વિલી –વિલી A દક્ષિણી ચીની મહાસાગર
   2. ટાયફૂન B પશ્ચિમ ઓસ્ટ્રેલિયા
   3. હરિકેન C એટલાન્ટિક મહાસાગર
   (A) 1-A, 2-B, 3-C (B) 1-B, 2-C, 3-A
   (C) 1-C, 2-A, 3-B (D) 1-B, 2-A, 3-C

DEMO COPY
YUVA UPNISHAD PUBLICATION

PART IV

ભૂગોળ વિશેષ
Geography Special

21. રાજયો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો
(States and Union Territory)

22. સમસામાયિક મુદ્દાઓ (Contemporary Issues)

DEMO COPY

21 રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો

States and Union Territory

ગુજરાત

- **સ્થાપના :** 1 મે, 1960
- **પાટનગર :** ગાંધીનગર
- **આંતરરાજ્ય સરહદ :** રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર
- **આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ :** પાકિસ્તાન
- **ઉપનામ :** પશ્ચિમ ભારતનું રત્ન
- **અન્ય માહિતી :**
  - 1600 કિ.મી.નો સૌથી લાંબો દરિયાકિનારો ધરાવતું રાજ્ય
  - ભારતનો સૌથી લાંબો દરિયાકિનારો ધરાવતો જિલ્લો : કચ્છ
  - ભારતનો વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ સૌથી મોટો જિલ્લો : કચ્છ
  - અમદાવાદ જિલ્લો પ્રમુખ સુતરાઉ કાપડનું કેન્દ્ર હોવાથી તેને 'પૂર્વનું બોસ્ટન' , 'ભારતનું માન્ચેસ્ટર' અને 'ડેનિમ સિટી ઓફ ઈન્ડિયા' તરીકે ઓળખાય છે.
  - વરિયાળી, તલ, મગફળી, એરંડા, જીરૂ, ઈસબગુલનું સૌથી વધુ ઉત્પાદન કરતું રાજ્ય
  - અકીક, ફ્લોરસ્પાર જેવી ખનીજના ઉત્પાદનમાં ભારતમાં પ્રથમ સ્થાન
  - કચ્છના પાન્ધ્રોમાં લિગ્નાઈટ કોલસાના ભંડાર માટે જાણીતું છે.
  - ભાવનગરનું અલંગ વિશ્વનું સૌથી મોટું જહાજ ભાંગવાનું કેન્દ્ર
  - વડોદરામાં દેશની પ્રથમ રેલવે યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.
  - કંડલા બંદર ખાતે 1965માં એશિયાનું સૌપ્રથમ SEZ (special economic zone) ની સ્થાપના કરવામાં આવી.
  - એશિયાના સૌપ્રથમ સૌર તળાવનું નિર્માણ ભુજ ખાતે કરવામાં આવ્યું.
  - ચારણકા (પાટણ) ખાતે એશિયાના પ્રથમ સોલાર પાર્કનું નિર્માણ
  - એશિયાનું સૌથી મોટું વિન્ડ ફાર્મ લાંબા (દેવભૂમિ દ્વારકા)
  - જામનગર ખાતે વિશ્વની સૌથી મોટી પેટ્રોલિયમ રિફાઈનરી આવેલી છે.
  - વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ ભારતનું સૌથી મોટું તેલ ક્ષેત્ર અંકલેશ્વર
  - દેશનું સૌપ્રથમ ખાનગી બંદર પીપાવાવ (1988)
  - દેશનું સૌપ્રથમ પેટ્રોલિંગ બંદર હજીરા (સુરત)
  - પશ્ચિમ બંગાળ બાદ ગુજરાત બીજુ સૌથી વધુ મેન્ગ્રુવ જંગલોનો વિસ્તાર ધરાવતું રાજ્ય છે.

રાજસ્થાન

- **સ્થાપના :** 1 નવેમ્બર,1956
- **પાટનગર :** જયપુર
- **આંતરરાજ્ય સરહદ :** ગુજરાત, ઉત્તરપ્રદેશ, હરિયાણા, મધ્યપ્રદેશ અને પંજાબ
- **આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ :** પાકિસ્તાન
- **ઉપનામ :** (1) ગુલાબી શહેર : જયપુર (2) સૂર્યનગરી : જોધપુર (3) રાજસ્થાનનું ગૌરવ : ચિતૌડગઢ

  (4) રાજસ્થાનનું હૃદય : અજમેર (5) રાજસ્થાનનું શિમલા : માઉન્ટ આબુ
- **અન્ય માહિતી :**
  - ક્ષેત્રફળની દષ્ટિએ રાજસ્થાન ભારતનું સૌથી મોટું રાજ્ય છે.
  - થોરીયમ, ચાંદી, ટંગસ્ટન, જસતનાં ઉત્પાદનમાં પ્રથમ
  - ખેતડી : તાંબા તથા રાસાયણિક ખાતરના ઉત્પાદન માટે પ્રખ્યાત
  - બાજરો તથા સરસવના ઉત્પાદનમાં અગ્રેસર
  - નિકાસ પ્રોત્સાહન ઔદ્યોગિક પાર્કનું ભારતમાં સૌપ્રથમ કેન્દ્ર : ગંગાનગર
  - દેશનું સૌથી મોટું નાયલોન કારખાનું : કોટા

DEMO COPY

22 સમસામાયિક મુદ્દાઓ
Contemporary Issues

વૈશ્વિકરણ (Globalization)

વૈશ્વિકરણએ એકીકરણની પ્રક્રિયા છે જે અંતર્ગત વિશ્વના લોકોના વિચારો, ઉત્પાદનો તથા સંસ્કૃતિના આદાન–પ્રદાનમાં વધારો થાય છે. મૂળભૂત રીતે વૈશ્વિકરણએ આર્થિક પ્રક્રિયાઓનું એકીકરણ છે, જે આખરે સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓને પણ અસર કરે છે. વૈશ્વિકરણ સામાજિક ક્ષેત્રે (જીવન, પરિવાર અને કાર્ય) વિશ્વના લોકોના એકબીજા સાથેના જોડાણમાં વધારો કરે છે, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સંસ્કૃતિ તથા તેના મૂલ્યોના આદાન પ્રદાનમાં વધારો કરે છે અને રાજકીય ક્ષેત્રે દેશની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું સંયુકત રાષ્ટ્ર સંઘ, વર્લ્ડ ટ્રેડ ઓર્ગેનાઈઝેશન જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે સંકલન સાધવામાં મદદરૂપ થાય છે.

વૈશ્વિકરણની સામાજિક ક્ષેત્રે થતી અસરો નીચે મુજબ છે.

વૈશ્વિકરણની બાળકો ઉપર અસરો (Effects of Globalization on Children)

હકારાત્મક અસરો

- વૈશ્વિકરણના લીધે બાળકોને સરળતાથી વૈશ્વિક સ્તરનું શિક્ષણ, નોકરીની તકો અને અન્ય સુવિધાઓ મળી રહે છે પરિણામે બાળકોના જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે.
- ઈન્ટરનેટ અને તે સંબંધિત અન્ય તકનિકોના પરિણામે બાળકો તેમની આસપાસ તેમજ વિશ્વભરમાં બનતી ઘટનાઓ વિશે વધુ જાગૃત બન્યા છે.
- ઘણી ભારતીય યુનિવર્સિટીઓ વિદ્યાર્થી વિનિમય કાર્યક્રમો (Student Exchange) નું આયોજન કરે છે જે અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓ વિદેશમાં તેમના અભ્યાસક્રમનો કેટલોક ભાગ પૂર્ણ કરી શકે છે.
- વૈશ્વિકરણએ બાળકોના પોષાક, ખોરાક, ગતિશીલતા, સંદેશાવ્યવહાર અને જાગૃતિ ઉપર એક મહત્વની અસર ઊભી કરી છે.

નકારાત્મક અસરો

- સોશિયલ નેટવર્કીંગ યુવાનોને એકબીજાની નજીક લાવે છે પરંતુ તેનાથી યુવાનોનો કિંમતી સમય વેડફાય છે.
- લાંબા સમય સુધી કોમ્પ્યૂટર/મોબાઈલના ઉપયોગથી બાળકો/યુવાનોની શારીરિક તંદુરસ્તી ઉપરાંત માનસિક તંદુરસ્તી ઉપર પણ વિપરીત અસર પડે છે.
- કેટલીક ઓનલાઈન ગેઈમ્સ બાળકોના સ્વાસ્થ્ય માટે ખૂબ જ જોખમી હોય છે. ઉ.દા. તરીકે બ્લૂ વ્હેલ ચેલેન્જ ગેઈમ્સ જે બાળકોને આત્મહત્યા કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરતી હતી.

વૈશ્વિકરણની સ્ત્રીઓ ઉપર અસરો (Effects of Globalization on Women)

હકારાત્મક અસરો

- કાર્યમાં બદલાતી ભૂમિકા : વૈશ્વિકરણના પરિણામે મહિલાઓ ઘરનો રખ–રખાવ, ખેતી, પશુપાલન, હાથઉદ્યોગ અને હેન્ડલૂમ્સ જેવા પરંપરાગત કાર્યોમાંથી બહાર નીકળી અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ કામ મેળવી વધુ સારું વળતર મેળવી શકી છે.
- વૈશ્વિકરણે ભારતની પિતૃપ્રધાન કુટુંબ વ્યવસ્થામાં મોટું પરિવર્તન ઊભું કર્યુ છે.
- મહિલાઓને નોકરી કે ધંધો કરવાની સાથે સામાજિક ગતિશીલતા પ્રાપ્ત થવાથી મહિલાઓ પોતાના હકો બાબતે તેમજ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે વધુ જાગૃત થઈ છે.
- મહિલાઓ નોકરી હોવાને કારણે આર્થિક રીતે વધુ સ્વતંત્ર બની છે. તેના પરિણામે ઘરમાં પોતાનો અધિકાર મેળવવા સક્ષમ બની છે.

DEMO COPY
YUVA UPANISHAD PUBLICATION

6. ભારતમાં મોટાભાગના ઉદ્યોગોમાં કરાર આધારિત મજૂરો કામ કરે છે. તેમને માન્ય વેતન કરતા ઓછું વેતન મળતું હોય છે. જ્યાં શકય હોય ત્યાં આ પ્રથા નાબૂદ કરવી જોઈએ અને ભારત સરકારના કોન્ટ્રાકટ લેબર એકટ–1970 (Contract Labour Act-1970) નું કડકાઈથી પાલન કરવું જોઈએ.
7. ઉદ્યોગના કામદાર વર્ગને પણ એકમની નિર્ણાયક પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવા જોઈએ.
8. મેનેજમેન્ટ અને કામદારો વચ્ચે સ્પષ્ટ અને સીધા સંવાદની સુવિધા ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ.

ભારતમાં સરકારની નીતિ (Government Policy in India)

ભારતીય ઔદ્યોગિક સંબંધ નીતિના મુખ્ય બે ઉદ્દેશ્ય છે : 1. વિવાદોનું નિવારણ અને શાંતિપૂર્ણ સમાધાન, 2. મજૂર વ્યવસ્થાપન અને સહયોગ. (Labour Management and Co-Operation) ના માધ્યમથી સારા ઔદ્યોગિક સંબંધોને પ્રોત્સાહન.

આ સંદર્ભમાં ભારત સરકાર દ્વારા સૌપ્રથમ પગલું 1947 માં ઔદ્યોગિક વિવાદ અધિનિયમ (Industrial Dispute Act-1947) ને પારિત કરીને ઉઠાવવામાં આવ્યું. જેથી ઉદ્યોગોમાં માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેના સંબંધો વધુ સારા બનાવી શકાય.

ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ (Demographic Dividend)

ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ એટલે જનસંખ્યાની સંરચનામાં આવેલા અનુકૂળ પરિવર્તનથી પ્રાપ્ત થયેલા આર્થિક વિકાસના દરમાં વૃદ્ધિ. માનવ સંસાધન એ અર્થવ્યવસ્થામાં સકારાત્મક તેમજ સતત વિકાસને રેખાંકિત કરે છે. દેશની જનસંખ્યાને ત્રણ વય જૂથમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે.

1. 15 વર્ષ થી ઓછી વય જૂથ
2. 15 થી 59 વર્ષના વય જૂથ
3. 60 વર્ષથી ઉપરના વય જૂથ

દ્વિતીય વય જૂથની જનસંખ્યા ઉત્પાદન કાર્યોમાં ભાગીદાર થાય છે. જ્યારે પ્રથમ અને તૃતીય વય જૂથની જનસંખ્યા પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે દ્વિતીય વય જૂથ પર આધાર રાખે છે. તેમની અર્થવ્યવસ્થામાં ભાગીદારી ઘણી નિમ્ન હોય છે. ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ એક ખ્યાલ છે જેમા કોઈ એક દેશ ઓછા મૃત્યુદરની સાથે ઓછા જન્મદરનો અનુભવ કરે છે. જેમાં આર્થિક ડિવિડન્ડ મળે છે એટલે કે કાર્યકારી વસતીની (15-59 વર્ષના વય જૂથ) ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિનો લાભ મળે છે.

United Nations Population Fund (UNFPA)ના અનુસાર ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ એ આર્થિક વિકાસ ક્ષમતા છે જે કામ ન કરતાં વયજૂથની સરખામણીમાં કામ કરતા વયજૂથ (15-64 વર્ષ) ની વસતી વિષયક સંરચના બદલવાથી થાય છે.

ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ વિન્ડો (Demographic Dividend Window)

ડેમોગ્રાફી ડિવિડન્ડ વિન્ડો કોઈ રાષ્ટ્રની વસતી વિકાસના તે સમયગાળાને દર્શાવે છે જ્યારે કાર્યકારી વય વર્ગની વસતીનું પ્રમાણ સૌથી વધુ હોય. આ ત્યારે સંભવ બને છે જ્યારે વસતીનું જનસાંખ્યિકી માળખું 'યુવાન' બને છે અને કામ કરવા સક્ષમ લોકોનું પ્રમાણ તેની મહત્તમ ઊંચાઈ સુધી પહોંચે છે.

ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડમાં ભારતની સ્થિતિ (Demographic Dividend in India)

હાલમાં ભારતમાં વસતીનો મોટો હિસ્સો યુવાન છે. ભારતની લગભગ 30% વસતી 0 થી 14 વર્ષની વયજૂથમાં છે. દેશની વસતીનો લગભગ 8% જેટલો નાનો ભાગ 60 વર્ષથી વધુના વયજૂથમાં સામેલ છે. જ્યારે કાર્યકારી વયજૂથ (15 થી 59 વર્ષ) ભારતની વસતીના **62.5%** છે. એવો અંદાજ છે કે 2036 માં કાર્યકારી વયજૂથની વસતી 65% ની સર્વોચ્ચ સપાટીએ રહેશે. UNFPA દ્વારા ભારતની વસતી વિષયક ડિવિડન્ડ પર કરવામાં આવેલા એક અભ્યાસ મુજબ ભારતમાં ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ તકની વિંડો (Window) 5 દાયકાઓ (2005-06 થી 2055-56) સુધી ઉપલબ્ધ રહેશે. જે વિશ્વના અન્ય કોઈપણ દેશ કરતા વધારે છે. ભારતમાં જુદા જુદા સમયગાળા પર તેની વસતીવિષયક ડિવિડન્ડની વિંડોની ઉપલબ્ધતાના આધારે 3 સમૂહમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે.

રાજયના પ્રથમ સમૂહમાં કેરળ, તમિલનાડુ, આંધ્રપ્રદેશ, તેલગંણા, ગુજરાત, પંજાબ, દિલ્હી અને પશ્ચિમ બંગાળનો સમાવેશ થાય છે. આ રાજ્યોમાં ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ તકની વિંડો બંધ થઈ ગઈ છે અથવા આગામી 5 વર્ષમાં બંધ થઈ જશે.

DEMO COPY

મુખ્ય પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો

GPSC Class-I-II (સપ્ટેમ્બર, 2017)

1. સુકી ખેતીની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ કઈ છે? (03 ગુણ)
2. ભારતમાં કયારે અને કયાં મેન્ગો સાવર્સ (Mango Showers) થાય છે? (03 ગુણ)
3. 'અખાત' અને 'સમુદ્રધુની' વચ્ચેનો તફાવત ઉદાહરણ સાથે સમજાવો. (05 ગુણ)
4. સ્પર્ધાત્મક સંઘવાદના યુગમાં ગુજરાતને લાભ આપનાર વિવિધ ભૌગોલિક પરિબળોની ચર્ચા કરો. (05 ગુણ)
5. મુખ્યમાર્ગ નેટવર્કનો તેની ભારતના સમાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટેની ભૂમિકા સાથે અહેવાલ આપો. (10 ગુણ)
6. 'ભારતે સંપૂર્ણપણે જૈનીનીક રીતે સુધારેલો પાક (GM) ઉપર અવલંબન રાખવાને બદલે તેની સમૃદ્ધ જૈવવિવિધતાની જાળવણી કરી કૃષિના ભવિષ્યને સલામત કરવું જોઈએ.' વિવેચનાત્મક ટિપ્પણી કરો. (10 ગુણ)
7. સામાજિક વનીકરણની સામાજિક, આર્થિક અને પર્યાવરણીય અસરોની ચર્ચા કરો. (10 ગુણ)
8. હરિતઊર્જા (ગ્રીન એનર્જી) એટલે શું? તેની લાક્ષણિકતાનો અને ભારતમાં તેના વિકાસ માટેના પ્રયત્નોની ચર્ચા કરો. (10 ગુણ)
9. પર્યાવરણીય અસર મૂલ્યાંકનની તેના હેતુઓ અને પદ્ધતિઓ સહ વ્યાખ્યા આપો. (10 ગુણ)

GPSC Class-I-II (ફેબ્રુઆરી, 2019)

1. ખડકોનું તેમની રચનાની ઢબના આધારે સંક્ષિપ્તમાં વર્ગીકરણ આપો. (05 ગુણ)
2. ગુજરાતમાં આદિજાતિ વસ્તીની સ્થળલક્ષી ધ્રુવીકરણ ઉદાહરણો સાથે સમજાવો. (05 ગુણ)
3. ગુજરાતમાં ડેરી વિકાસની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો. તેમજ ગુજરાતના દૂધાળા પશુઓની ઓલાદો જણાવો. (05 ગુણ)
4. ઉત્તર ભારતમાં વહેતી નદીઓ અને દ્વિપકલ્પીય ભારતમાં વહેતી નદીઓ વચ્ચેની ભિન્ન લાક્ષણિકતાઓ જણાવો. (10 ગુણ)
5. પ્રાદેશિક અસમાનતાઓને ઘટાડવા માટે ભારતના ઔદ્યોગિક અને આર્થિક કોરીડોર્સનું મહત્વ ઉદાહરણો સાથે ચકાસો. (10 ગુણ)
6. ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્ર પર વૈશ્વિકીકરણની અસર અંગે ઉદાહરણો સાથે ચર્ચા કરો. (10 ગુણ)
7. ભારતમાં આંતરરાજ્ય સ્થળાંતરના કારણો અને પરિણામો કયા છે? યોગ્ય ઉદાહરણ સાથે ચર્ચા કરો. (10 ગુણ)

પોલીસ ઈન્સપેક્ટર Class-II (મે, 2018)

1. 'શીફટીંગ કલ્ટીવેશન' સ્થળાંતર ખેતીની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ કઈ છે. (05 ગુણ)
2. 'વોટરશેડ મેનેજમેન્ટ' ઉપર વિવેચનાત્મક નોંધ લખો. (10 ગુણ)
3. પડખાઉ (લેટરાઈટ) જમીનની રચનાની પ્રક્રિયાની અને ભારતમાં તેની વિતરણ પદ્ધતિની ચર્ચા કરો. (10 ગુણ)
4. ખેડૂતોની પરિસ્થિતિ સુધારવા અને યુવાવર્ગ માટે રોજગારીની તકોનું સર્જન કરવાના સંદર્ભમાં ગુજરાતના 2018-19 માટેના અંદાજપત્રના મુખ્યમુદ્દાઓનું વિશ્લેષણ કરો. (15 ગુણ)

પોલીસ ઈન્સપેક્ટર Class-II (ફેબ્રુઆરી, 2020)

1. ગુજરાતમાં આવેલા જંગલોના પ્રકાર જણાવો અને તે પૈકી કોઈપણ બે ઉપર નોંધ લખો. (10 ગુણ)
2. સ્માર્ટ સીટીમાં વ્યાપક વિકાસની વિશેષતાઓનું વર્ણન કરો. (10 ગુણ)

DEMO COPY

લેખક વિશે

શ્રી અજય પટેલ (B.Sc.) UPSC / GPSC દ્વારા લેવાતી રાજય અને કેન્દ્ર સરકારની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓની સઘન તૈયારીઓનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના તાલીમ કેન્દ્ર સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલો છે. સુરત શહેરમાં વર્ષ 2011થી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના ઉમેદવારોને માર્ગદર્શન અને દિશા–નિર્દેશન માટે તેમણે યુવા ઉપનિષદ્ ફાઉન્ડેશનની શરૂઆત કરી અને હાલ તેઓ આ સંસ્થાના ડિરેકટર છે અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયાર કરાવતી જાણીતી સંસ્થા (SPIPA)માં પણ માર્ગદર્શન આપે છે.

અજય પટેલ

શ્રી સંજય ચતુરભાઈ પાઘડાળ B.A M.A, B.C.J.P (પત્રકારત્વ) ની પદવી હાંસલ કરી છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં વર્ષ ૨૦૦૫થી 'ઉપનિષદ્ એકેડમી' ની શરૂઆત કરી. સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના ક્ષેત્રમાં કાર્યરત જુદી જુદી અનેક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ એક દાયકાથી વધુ સમયનો શિક્ષણ–પ્રશિક્ષણનો અનુભવ ધરાવે છે. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ અનેક વિદ્યાર્થીઓ સરકારના વિવિધ વિભાગની સેવામાં કાર્યરત છે. હાલ તેઓ સુરત સ્થિત સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે જાણીતી 'યુવા ઉપનિષદ્ ફાઉન્ડેશન' સંસ્થાના ડિરેકટર છે અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયાર કરાવતી જાણીતી સંસ્થા (SPIPA)માં પણ માર્ગદર્શન આપે છે.

સંજય પાઘડાળ

શ્રી ધવલ રૂપાપરા B.E. Mechanical ની ડિગ્રી ધરાવે છે. GPSC દ્વારા લેવાતી રાજય સરકારની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓની સઘન તૈયારીનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા ક્ષેત્રે ગુજરાતના જાણીતા પ્રકાશન 'યુવા ઉપનિષદ્ પબ્લિકેશન'માં છેલ્લા 4 વર્ષથી કન્ટેન્ટ ડેવલ્પર તરીકે અને ઉપનિષદ્ ફાઉન્ડેશન' માં છેલ્લા 1 વર્ષથી ફેકલ્ટી તરીકે સેવા આપી રહયા છે.

ધવલ રૂપાપરા

શ્રી સમેસા ભીખાભાઈ **B.E.** (ઈલેકટ્રીકલ) ની પદવી મેળવેલી છે. **GPSC** દ્વારા લેવાતી રાજ્ય સરકારની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓની સઘન તૈયારીનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી સુરત સ્થિત સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી કરાવતી જાણીતી સંસ્થા 'યુવા ઉપનિષદ્ ફાઉન્ડેશન' માં ફેકલ્ટી તરીકે ઉપરાંત 'યુવા ઉપનિષદ્ પબ્લિકેશન' માં સેવા આપી રહ્યા છે.

ભીખા સમેસા

YUVA UPNISHAD
PUBLICATION

2nd Floor, Ankur Shopping Center, Nr. Gujarat Gas Circle, Adajan, Surat. Mo. 99094 49289